

Maja Polić

HRVATSKI NACIONALIZAM U XIX. I POČETKOM XX. STOLJEĆA NA PRIMJERU RIJEKE I RIJEČKOGA PODRUČJA

Dr. sc. Maja Polić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci
Gjüre Ružića 5, HR-51000 Rijeka
polic@hazu.hr

UDK 323.1(497.5Rijeka)“18/19”
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 19. 8. 2013.
Prihvaćeno: 11. 12. 2013.

Članak donosi uvid u hrvatski nacionalizam sa zasebnim osvrtom – kao primjerom – na nekadašnju Rijeku i riječko područje, za koje je u XIX. st. karakteristično imperijalističko stajalište Mađara prema kojem bi se Rijeka trebala naći neposredno pod upravom Pešte. To je zagovarao i gradski riječki – tanki ali vladajući – anacionalni sloj koji se tada pretvara u mađaronski ili ungareški, koji je u tome vidio gospodarski napredak grada, a time i finansijski i vlastiti napredak. Za zamah gospodarstva trebalo je uložiti znatna novčana sredstva – u izgradnju same luke, osuvremenjivanje tehnike izgradnje brodova, izgradnju željezničke pruge koja bi povezala grad s unutrašnjošću i predstavljala alternativu cestovnom pravcu od Karlovca do mora. Dakako, pri svemu tome ta tanka „patricijska“ vladajuća struktura gledala je u svemu samo svoj materijalni probitak, dok se o apsolutno većinskome stanovništvu – hrvatskome, donjemu dijelu tadašnjega društva, nije vodilo računa. Daljnji razvoj političkih prilika, kako ćemo pokazati, doveo je u tadašnjoj Rijeci (samo na zapadnoj obali Rječine) do pojave autonomništva, ali i do razvoja modernoga hrvatskog duha i hrvatskoga nacionalizma koji će do snažnijega izražaja doći tek u XX. stoljeću. Naša je namjera dati pregled hrvatskoga nacionalizma na primjeru nekadašnje Rijeke i riječkoga područja, koje je u XIX. st. bilo interesnom sferom Mađara. U tim nastojanjima presudan je bio mađarski gospodarski sloj, koji je bio spreman u grad uložiti znatna materijalna sredstva. U radu ćemo se koristiti historijskom kritičkom metodom, metodom analize, sinteze i deskripcije te metodom generalizacije.

Ključne riječi: hrvatski nacionalizam; Rijeka; riječko područje; XIX. i XX. stoljeće.

I.

Hrvatski nacionalni prostor ušao je u XIX. st. razdijeljen u više cjelina: dio se nalazio u okviru Habsburške Monarhije¹, pod upravom Beča – to je teritorij Istre, Kvarnerskih otoka i najvećega dijela Dalmacije, koji je do 1797. g. u okviru Mletačke Republike; nakon Napoleonove okupacije i Bečkoga kongresa 1815. g. pripao je Habsburškoj Monarhiji, te će u tome statusu, izdvojen iz Banske Hrvatske, ostati do propasti Monarhije 1918. godine.² Ista je sudbina nakon Bečkoga kongresa zadesila i nekada neovisnu Dubrovačku Republiku, koja je – isto tako voljom Bonapartina Pariza – početkom XIX. st. prestala postojati.³ Dio teritorija našao se također pod upravom Monarhije, ali u sastavu njezina ugarskoga dijela – riječ je o području Banske Hrvatske.⁴ Taj je dio imao svoju vlastitu političku individualnost u skladu s tradicijom i očuvanim segmentima samostalne srednjovjekovne hrvatske državne zajednice, s vlastitim državnim pravom i dijelom autonomnih poslova koji su se tijekom vremena sve više sužavali pod utjecajem Beča i Pešte.⁵ Dio Hrvatske nalazio se u okviru Vojne krajine – teritorijalne jedinice nastale u doba prodora Osmanlija kao obrambeni štit od njihove najezde, pa zbog toga nije više bio pod neposrednom upravom Hrvatskoga sabora i bana već se nalazio pod upravom austrijskih vojnih vlasti.⁶ Tako je i riječko područje podijeljeno između dvije upravno-državne cjeline Monarhije, austrijske i ugarske.

Sâma Rijeka, grad uz desnu obalu ušća potoka Rječina u Riječki zaljev Jadranskoga mora, tijekom XIX. st. mijenjala je svoje gospodare. Npr., godine 1868. Hrvatsko-ugarskom nagodbom dolazi pod neposrednu upravu Pešte; istočno od Rječine, naselje u tadašnjemu nastajanju, Sušak, kao i druga obalna područja Kvarnerskoga primorja do Novoga Vinodolskoga, ostala su dio Banske Hrvatske, dakle

¹ C. A. MACARTNEY, *The Habsburg Europe 1790-1918*, London, 1950.; Fran ZWITTER, Jaroslav ŠIDAK, Vaso BOGDANOV, *Le probléms nationaux dans la monarchie des Habsburg*, Beograd, 1960.

² Jaroslav ŠIDAK, Vinko FORETIĆ, Julije GRABOVAC, Igor KARAMAN, Petar STRČIĆ, Mirko VALENTIĆ, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb, 1990.; Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskoga naroda 1860-1914*, Zagreb, 1968.; Nevio ŠETIĆ, *Istra između tradicionalnog i modernog ili O procesu integracije suvremene hrvatske nacije u Istri*, Pazin, 1997.

³ Stjepan ČOSIĆ, *O slomu Republike i ustroju francuske uprave u Dubrovniku 1808. i 1809.*, Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 33, Dubrovnik, 1995., str. 177-203.

⁴ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i hrvatski nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Vjesnik HAZU, VI, 1-3, Zagreb, 1997., str. 82.

⁵ Isto, str. 81.

⁶ *Vojna krajina. Povijesni pregled, historiografija, rasprave*, Zagreb, 1984.; Mirko VALENTIĆ, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom. 1849-1881*, Zagreb, 1981.

posredno dio Ugarske.⁷ Na zapadno predgrađe Rijeke nastavljao se cislajtanijski, austrijski prostor, i to Kastavština i Liburnijska Istra.⁸ U takvoj upravno-državnoj konstelaciji odvijao se život ondašnjega dijela hrvatskoga naroda, osobito opterećen pritiskom vladajućih, u ovome slučaju i njihova njemačkoga i mađarskoga rastućega nacionalizma, i to osobito mađarskoga, a u Primorskoj Hrvatskoj talijanskoga. No postupno se u tome „vijeku nacija“ javlja i hrvatski nacionalizam.⁹

II.

Prije nego što kažemo nešto o hrvatskome nacionalizmu, moramo dati odgovor na pitanje što je to nacionalizam uopće, odnosno što se danas u historiografiji o tome misli i kaže. Naime, općenito u svijetu, pa tako i u nas, postoje različita mišljenja o nacionalizmu,¹⁰ tako se primjerice govori o „etno-nacionalizmu ili kon-

⁷ Nekadašnja Rijeka, kao grad, razvila se u prethistoriji i antici na desnoj strani potoka Rječine, uz njezin utok u Jadransko more, dok se u XIX. st. Sušak razvio na lijevoj strani toga potoka. Pokraj današnjega gradskoga prostora s desne strane obale potoka, u nekadašnju Rijeku ulaze i tri zaseoka: Kozala, Drenova i Plase. Petar STRČIĆ, *Rijeka od kraja XVIII. st. do 1918.*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994., str. 49-72.

⁸ Isti, *Liburnijska Istra u hrvatskome nacionalnom pokretu u XIX. i XX. stoljeću s posebnim osvrtom na Volosko*, Časopis za povijest zapadne Hrvatske, II. i III., 2. i 3., 2007. – 2008., str. 73-94; Darinko MUNIĆ, *Kastav na razmeđu i raskrižju povijesti. Prijelomnice kastavske povijesti*, Zbornik Kastavštine, 5, Kastav, 1997., str. 11-24, i *Kastav. Od najstarijih vremena do suvremenih dana*, Zbornik Kastavštine, 10, Kastav, 2002., str. 3-175.

⁹ Ovaj tekst prvi neposredno govori o temi hrvatskoga nacionalizma u nekadašnjoj Rijeci i na riječkome području (o tim prostorima usp. literaturu u sljedećim bilješkama). Naime, u literaturi ima govora o mađarskome i talijanskome nacionalizmu, dok je hrvatski prikazan kao dio hrvatskoga narodnog preporoda ili političkoga pokreta bez naznaka da i u njima ima nacionalizma, pa i velikohrvatskoga. Nadamo se da ćemo ovaj prvi, skroman prilog u budućnosti još i šire razraditi, i to kao rezultat još dubljega istraživanja vrela i proučavanja literature, te tako dati i znatno širi opsežniji rad. O tome ima objavljenih priloga; usp. npr. Petar STRČIĆ, *Hrvatska historiografija o Istri, Rijeci i Kovarnerskom primorju u XIX. i XX. stoljeću*, Pazinski memorijal, 22, Pazin, 1991., str. 37-54.

¹⁰ O razvoju nacija, nacionalnih država i nacionalizama postoji vrlo mnogo objavljenih radova i na stranim jezicima: usp., npr., lit. Wilfried von Bredow, *Nacija/nacionalna država/nacionalizam*, Politološki rječnik. Država i politika, Osijek, Zagreb, Split, 2001., str. 233-236. O razvoju hrvatske nacije i hrvatskoga nacionalizma također postoji opsežnija literatura; usp., npr., Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neopolutizam u civilnoj Hrvatskoj 1850-1860*, Zagreb, 1985.; Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992.; Trpimir MACAN, *Miho Klaić*, Zagreb, 1980.; i *Povijesni prijevori*, Dubrovnik, 1992.; Božo MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri, knj. 1 (1797-1882)*, Pazin, 1867., *knj. 2 (1883-1947)*, 1973.; Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861-1912*, Zadar, 1978.; Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002.; isti, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji – Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1868.*, Zagreb, 1980.; J. Šidak i dr., *Hrvatski narodni preporod*, n. dj.; J. Šidak i dr., *Povijest hrvatskoga naroda*, n. dj. O građi usp. *Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjelima SFRJ. SR Hrvatska*, Beograd, 1984., i *Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*, 1, Zagreb, 2006.

fesionalnome nacionalizmu“, pa o „političkome ili građanskome nacionalizmu“, itd.,¹¹ postoji i svojevrsna sociološka formulacija najopćenitijega sadržaja, prema kojoj je nacija „velika grupa tj. velika ljudska skupina, zajednica s osjećajem vlastitoga identiteta“.¹² No, u nas, u razmišljanjima naših stručnjaka i znanstvenika uglavnom postoji, kako precizira akademik Nikša Stančić, „pojednostavljena predodžba o naciji kao fenomenu građanskoga društva nastalom djelovanjem ‘mladoga građanstva‘“. A tome se još dodaje i postavka o identitetu, i to kao običnome zbiru različitih osobina pojedinih skupina, „koje povezuje zajedničko podrijetlo, zemljište, država, kultura, jezik pa i zajedničko tržište“.¹³ Usto, na razvoj etnosa, pa naroda i nacija utječu i specifični oblici narodnoga života i običaja¹⁴ te nasilna denacionalizacija, za što postoje primjeri upravo u tadašnjoj Rijeci i na riječkome području.¹⁵ No rasprave o tome što je to zapravo nacionalizam traju i dalje.¹⁶

U novije doba u nas je kod dijela pisaca nacionalizam, osobito hrvatski, vrlo pozitivna kategorija društvene svijesti i odnosa prema svome narodu, ali ima i oštrijih negativnih stajališta o nacionalizmu uopće koja su ušla i u leksikonska te enciklopedijska izdanja.¹⁷ Prema riječima prof. dr. sc. Petra Korunića, „Nacionalizam (nationalism, nationalisme, nationalismus) možemo definirati: a) kao svjesno djelovanje ljudi (na različitim područjima javnoga života) u duhu neke nacije, u cilju njezina razvoja i održavanja; b) kao svjetonazor koji zasebne nacionalne vrijednosti nadređuje svim ostalim građanskim vrijednostima; c) kao prekomjerno isticanje prava, težnji i vrijednosti vlastite nacije, često na račun drugih etničkih skupina, etničkih zajednica, te naroda i nacija; d) dakle kao agresivni nacionalizam; e) kao patriotizam (kao pozitivni oblik nacionalizma); f) kao nacionalno-političko načelo; g) kao nacionalnu svijest i osjećaj; h) kao politički pokret potaknut tim

¹¹ N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam*, n. dj., str. 8.

¹² Isti, str. 9.

¹³ Isto.

¹⁴ Andrija MOHOROVIČIĆ, *Narodni život i običaji kao etnička i humana kategorija*, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, 51, Zagreb, 1989., str. 58.

¹⁵ Pod riječkim područjem podrazumijevamo prostor sadašnje Primorsko-goranske županije (Nikola STRAZIČIĆ, Darinko MUNIĆ, Petar STRČIĆ, *Županija Primorsko-goranska. Povijesni pregled od najstarijih vremena do današnjih dana*, Rijeka, 1996.), te one dijelove koji su, u skladu s povijesnim mijenama, gravitirali prema gradu Rijeci uvrh Riječkoga zaljeva. Usp. *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., 1989., te sadržaj časopisa *Rijeka*, I, 1 i 2, Rijeka, 1994. O denacionalizaciji također usp. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 187-284; usp. i Ernest RADETIĆ, *Istra pod Italijom 1918-1943*, Zagreb, 1944., Pazin, 1990., Rijeka, 1991.

¹⁶ Zvonko POSAVEC, Zoran KURELIĆ, *Liberalizam i nacionalizam*, Zagreb, 2007.

¹⁷ Natuknica *Nacionalizam*, *Enciklopedija. Opća i nacionalna u 20 knjiga*, 14, Zagreb, 2007., str. 160; *Hrvatski obiteljski leksikon*, 7, Zagreb, 2005.

osjećajem; i) kao nacionalnu ideologiju itd.“¹⁸ Kako je vidljivo, zadatak definiranja pojma *nacionalizam* ne čini se nimalo jednostavnim, jer u većini rasprava vezanih uz tu temu, kako rekosmo, autori tome pojmu, kao i pojmu nacije, pripisuju brojna obilježja. Tako ni unutar nabrojanih skupina ne postoji konsenzus znanstvenika već imamo posla s brojnim poddefinicijama. To se najbolje manifestira u riječima Hugh Seton-Watsona, koji navodi: „Tako sam prisiljen zaključiti kako nije moguće postaviti ‘znanstvenu definiciju’ pojma nacije; a ipak fenomen postoji i postojat će.“¹⁹ Pri definiciji nacionalizma valja, međutim, voditi računa o tome da je njegova osnovica nacionalna svijest – znanje o vlastitoj naciji i osjećaj prema njoj, koju imaju pojedinci, grupe i sl., što nacionalizam stavlja i u red psiholoških stanja vezanih uz naciju.²⁰ To dovodi do poteškoća jer je „nemoguće istražiti sadržaj, intenzitet (naboj) i rasprostranjenost nacionalne svijesti i time svakog nacionalizma.“²¹ Jer su osjećaji – nacionalna svijest, i nacionalizam – patriotizam, agresivni nacionalizam i sl. – kao i njihovi sadržaji i intenziteti u stalnoj mijeni, a istodobno se razlikuju od pojedinca do pojedinca, od skupine do skupine.²² Također, prisutna je i nedovoljno jasna definicija nacionalnih osjećaja s obzirom na činjenicu da ih se redovito pretjerano uopćava.²³ Stoga je, proučavajući hrvatski nacionalizam, potrebno ispitati i njegovu percepciju kod različitih društvenih grupacija, pa i u različitim povijesnim razdobljima.²⁴

Nadalje, valja objasniti i pojam hrvatske nacije koji je prethodnik hrvatskoga nacionalizma. Tu se pozivamo na rasprave akademika Nikše Stančića, koji polazi od toga „da je hrvatska nacija kolektivitet s vlastitom individualnosti koju su u 19. st. oblikovali njezini društveni nositelji kao zajednicu novog tipa“.²⁵ Nadalje, da su „u vrijeme dok se oblikovala zajednica pod hrvatskim imenom kao nacija u suvremenom smislu riječi u starom, staleškom i socijalno duboko polariziranom društvu postojale zajednice drugačijeg tipa koje su pratile socijalnu stratifikaciju“, odnosno da su postojale „Hrvatska etnička zajednica na razini seljačkih društava“ te „‘natio croatica’ na razini gornjeg sloja društva i njegovih pratitelja“.²⁶ Navedene

¹⁸ Petar KORUNIĆ, *Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj*, Historijski zbornik, LIII, Zagreb, 2000., str. 67, 68.

¹⁹ Hugh SETON-WATSON, *Nacije i države*, Zagreb, 1980., str. 29.

²⁰ P. Korunić, *Fenomen*, n. dj., str. 68.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Nikša STANČIĆ, *Hrvatski identitet kao razlika u Europi nacija 19. stoljeća*, Historijski zbornik, LII, Zagreb, 1999., str. 143.

²⁶ Isto.

su zajednice u doba novovjekovlja dobile obilježja protonacionalnih zajednica, nakon čega dolazi do njihova integriranja u hrvatsku naciju, odnosno naciju novoga tipa koja obuhvaća sve društvene slojeve.²⁷

Sami pojmovi *hrvatski* i *Hrvati* zabilježeni su međutim već u ranome srednjem vijeku. U ovome slučaju namjerno ističemo – čak i na svojevrsnome prvom kršnom listu napisanom na hrvatskome jeziku i pismu, na *Bašćanskoj ploči*;²⁸ dakle u doba – početak XII. stoljeća – kada su u našim krajevima postojale kako lokalne etničke zajednice tako i „staleške nacije“.²⁹ Tada i kasnije u hrvatskome je plemićkom društvu postojala snažna svijest o doseljenu ljudi upravo pod imenom Hrvata, jer se znalo da je vijest o tome zabilježio sâm bizantski vladar Konstantin VII. Porfirogenet u svojem znamenitom djelu *De administrando imperio*.³⁰ Valja reći da pojedini tadašnji, pa današnji, narodi u to doba nisu postojali ni kao etnosi.³¹

U razvijenome srednjem vijeku te u ranome novovjekovlju govorilo se o Hrvatima, ali – preciznije – o tadašnjim gornjim, feudalnim društvenim slojevima.³² No modernije se inačice za hrvatski nacionalizam mogu, a onda i moraju, u znatnoj mjeri vezivati za općenita i zasebna događanja u Europi u XVIII. stoljeću, koja su zbog vrlo važne uloge toga kontinenta u svijetu općenito postala i općečovječanski bitna. Pri tome mislimo napose na razmišljanja znamenitih prosvjetiteljskih filozofa kakvi su bili primjerice Charles-Louis de Secondat Montesquieu³³ i Jean-Jacques Rousseau.³⁴ Oni su, naravno, postavili samo neke teoretske osnovice, ali dali su vrlo zanimljiva promišljanja o politici, društvu, pa i o etnosima. Međutim, na sublimiranje tih mišljenja znamenitih mislilaca te na prenošenje na njihova praktična ostvarenja zapravo je bitno utjecala velika francuska građanska revolucija iz 1789. godine, s dalekosežnim, povijesno presudnim, praktičnim posljedicama.

²⁷ Isto.

²⁸ O tome više zbornika radova, od onih prvih u XIX. st. o „otriću“ Ploče do trenutka objavljivanja edicije *Bašćanska ploča*, I., II., Zagreb – Krk – Rijeka, 1988.

²⁹ Petar STRČIĆ, *Angelo Vivante o talijanskome iredentizmu*, Zbornik Sv. Vid, 7, Rijeka, 2002., str. 44.

³⁰ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995., str. 23.

³¹ Primjerice Englezi. To stalno ističe u svojim predavanjima akademik P. Strčić, a u vezi s Bašćanskom pločom.

³² U hrvatskoj historiografiji redovito se govori o Hrvatima od početaka njihova dolaska na potonji i sadašnji hrvatski prostor, ali gotovo samo o plemstvu. O kmetovima kao Hrvatima gotovo se i ne govori. Usp. npr. uvid u staleško stanje: Tomislav RAUKAR, *Seljak i plemić hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb, 2002. No neki autori i seljake automatski zovu hrvatskim imenom, npr. Dinko TOMAŠIĆ, *Društveni razvitak Hrvata. Rasprave i eseji*, Zagreb, 1997. (prvo izdanje objavljeno je 1937.); Mladen LORKOVIĆ, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb, 1939., 2005.

³³ Berthold FALK, *Montesquieu (1689-1755)*, Klasici političkoga mišljenja, 2, Zagreb, 1998., str. 50-66.

³⁴ Hans MAIER, *Rousseau (1712-1778)*, isto, str. 86-108.

ma za cijelu Europu, a time i za niz država i njihovo stanovništvo diljem ostaloga dijela svijeta, pa tako i za Rijeku i riječko područje.³⁵

U kontekstu tih zbivanja također treba promatrati i praktična promišljanja o tome – zapravo: *Tko su to Hrvati?* Na tome tragu vidimo razmišljanja hrvatskih pretpreporoditelja u kontinentalnome dijelu Hrvatske, poput Maksimilijana Vrhovca,³⁶ zagrebačkoga biskupa. A što se konkretno tiče tadašnje Rijeke i riječkoga područja, mislimo u prvome redu na u domaćoj historiografiji u kontinentalnoj Hrvatskoj gotovo nepoznatoga Ivana Feretića iz Vrbnika na otoku Krku, svećenika i glagoljaša, čiji je golem pisani opus još uvijek u rukopisu.³⁷ Treba spomenuti i Istranina Josipa Voltića (o kojemu se zna nešto više).³⁸ U konkretnome smislu vrlo je karakterističan smisao Feretićevih riječi u njegovu vrlo opširnome, neobjavljenome djelu o povijesti otoka Krka: „Danaska ovo ime iliričko, slovinsko, kroatско iiliti hrvatsko zlamenuje jedan narod, i uzima se za prominu jedno za drugo.“³⁹ Ovdje navodimo godinu u koju je datiran taj rukopis: 1819.; a to je tek početak razdoblja kada, u budućemu temeljnome, ali užem hrvatskome preporodnome centru, dakle u Banskoj Hrvatskoj, započinje ono o čemu govorimo kao o konkretnome, prvom buđenju svojevrzne nacionalne svijesti u Hrvata. No, tada je riječ o ilirskome pokretu, a ne „hrvatskome“.⁴⁰ Bitno je da je svećenik Feretić, rođen u Vrbniku na o. Krku, neko vrijeme službovao i u Gospiću, dakle u Lici, kao i u Praputnjaku ponad Bakra, dakle na obalnome dijelu Kvarnerskoga primorja i u kopnenim dijelovima koji su pripadali Vojnoj krajini i Banskoj Hrvatskoj, pa je shvatio suštinu narodnosnoga sustava i aktivno je pretpreporodno počeo utjecati na svijest tamošnjega puka o tome tko bi narodnosno mogao biti. S druge strane, treba reći i to da je njegov otok Krk pripadao austrijskome dijelu Habsburške Monarhije, a granica između cislajtanijskoga i transljajtanijskoga dijela Monarhije – na moru između o. Cresa i Istre, o. Krka i susjedne vinodolske obale te na periferiji Rijeke – bila

³⁵ Danilo KLEN, *Priredno stanje Rijeke u doba Ilirije. Prema suvremenim izvoještajima Trgovinske komore*, Zagreb, 1959.

³⁶ Franjo Emanuel HOŠKO, *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma*, Zagreb, 2007., napose str. 41-46; Maksimilijan Vrhovac (1752.-1827.) i njegovo djelo, Donja Stubica – Zagreb, 2006.

³⁷ Mihovil BOLONIC, *O životu i radu Ivana Feretića (1869.-1939.)*, Krčki zbornik, I, Krk, 1970., str. 285-349. Mirjana STRČIĆ, *Hrvatski narodni preporoditelj Ivan Feretić*, u njezinoj knjizi: *Temelji književne epohe. Svećenici u hrvatskom narodnom preporodu Istre i Kvarnerskih otoka*, Pazin – Rijeka, 1994., str. 31-58.

³⁸ Alojz JEMBRIH, *Josip Voltić i njegovo djelo (uz 200. obljetnicu njegova „Ričoslovnika“ 1803.)*, Buzetski zbornik, 30, 2004., str. 73-101.

³⁹ M. Strčić, *Hrvatski*, n. dj., str. 37.

⁴⁰ J. Šidak i dr., *Hrvatski narodni preporod*, n. dj.

je vrlo oštra.⁴¹ Kad govorimo o Feretićeveu djelovanju u navedenu cislajtanijskome dijelu Monarhije, onda je potrebno još nešto reći i o tome – što je tada to „riječko područje“; jer govorimo i o tadašnjoj Rijeci kao dijelu hrvatskih pokrajina.⁴² Naime, tada i danas razlikuju se pojmovi užega i širega riječkoga prostora, ovisno o višoj vladajućoj skupini u tadašnjoj Rijeci i izvan nje, a napose na njezinu širem prostoru, jer te su skupine presudno upravljale osnovicom njezina razvoja.

Tadašnja je Rijeka, kako rekosmo, pripadala užoj habsburškoj upravnoj cjelini u Monarhiji,⁴³ dok je na istoku potoka Rječina prostor ulazio u sastav Banske Hrvatske. U okviru Riječke županije g. 1850. reorganizirane su upravne jedinice, pa je Kr. Hrvatska i Slavonija podijeljena na županije, i to na njih 6, na Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Osječku i Požešku te Riječku. Ova je, pak, od tada obuhvaćala Kvarnersko primorje (bez austrijskih otoka) te dio Gorskoga kotara.⁴⁴ Jedna od bitnijih reorganizacija učinjena je i 1895. godine, i to s gradskim općinama. Rijeka nije spomenuta – u riječkome području nije bilo gradova I. vrste; gradova je naime bilo, ali II. vrste, a u takvome su statusu bili samo Bakar i Senj.⁴⁵ Znatno je na život puka toga kraja utjecao i hrvatski nacionalizam. Naime, ovaj je krenuo u život s naprednim pretpreporodnim idejama naglo se razbuktavajući u kontinentalnoj Hrvatskoj, bazirajući se na razmišljanjima o Hrvatima kao potomcima prethistorijskoga i antičkoga, ilirskog svijeta. U ovome konkretnome, riječkome slučaju najviše se radi o Liburnima, o čemu govori i današnje ime najzapadnijega dijela riječkoga areala, kao i susjedni dijelovi Istre – Liburnijska Istra.⁴⁶

⁴¹ Npr. postojale su i oštre carinske prepreke. Usp. govor zastupnika Kastavštine Marottija na „taboru“ – prvoj hrvatskoj masovnoj političkoj skupštini. Milovoj JELOVICA, *Životopis i oporuka kastavskog općinskog načelnika Andrije Marottija Jurjenića*, Zbornik Kastavštine, 7, Kastav, 1999., str. 177-190.

⁴² Prema Mirku MARKOVIĆU, *Hrvatske pokrajine. Prirodno-geografska i povijesno-kulturna obilježja*, Zagreb, 2003., postojale su povijesne pokrajine Hrvatske, a drugačiji je njihov današnji raspored. Razlika između njih ima ovisno i o npr. mentalitetu, pa se razlikuju otočani od obalnoga puka. Isto, str. 136-139.

⁴³ Općenito o Habsburškoj Monarhiji i Hrvatima usp. Neven BUDAK, Mario STRECHA, Željko KRUŠELJ, *Habsburzi i Hrvati*, Zagreb, 2003.

⁴⁴ Hodimir SIROTKOVIĆ, *Organizacija uprave u Hrvatskoj i Slavoniji u njenom građanskom razdoblju (1848-1918)*, Hrestomatija povijesti hrvatskog prava i države, 1, Zagreb, 1998., str. 295 (prvotno je rad objavljen u Godišnjaku Pravnog fakulteta, XXIII, Sarajevo, 1975., str. 75-189).

⁴⁵ Isto, str. 304. O svemu tome usp. Ferdo ČULINOVIĆ, *Rijeka u državnopravnom pogledu*, Rijeka. Geografija-etnologija-ekonomija-saobraćaj-povijest-kultura. Zbornik, Zagreb, 1953., str. 253-276; Ferdo HAUPTMANN, *Pregled povijesti Rijeke do Bachova apsolutizma*, isto, str. 203-124; isti, *Rijeka od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske nagodbe*, Zagreb, 1951.; Pietro KANDLER, *Sull' origine di Fiume. Almanaco Fiumano*, Rijeka, 1858.; *Povijest Rijeke*, n. dj.

⁴⁶ Donedavno je u Opatiji izlazio kulturno-povijesni časopis *Liburnijske teme*, u izdanju tamošnje Katedre Čakavskoga sabora.

No hrvatski pretpreporoditelji – za razliku od spomenutoga I. Feretića, koji je to znao već 1819. godine – tek kasnije su shvatili da njihov, kao što je u nas uobičajeno razmišljati, „ilirski pokret“, nema dubokoga korijena u povijesnim vrelima; ali su, usprkos tome, i dalje govorili o Ilirima kao svojim precima.

Postoje, međutim, i drugačija mišljenja o tome zašto su se preporoditelji toliko dugo i uporno držali ilirskoga imena. Tako je akademik Petar Strčić u više navrata rekao da je začuđujuće da u doba Metternichova apsolutizma nije bilo pravnih progona pripadnika ilirskoga pokreta, pa je dao i odgovor: to se događalo stoga što su preporoditelji vrlo vješto i pametno, u zakonitome, pravnom smislu riječi upotrebljavali ime Ilir. Naime, u razdoblju 1815. – 1848. g. službeno je u razmjerima Habsburške Monarhije postojala – barem formalnopravno – Kraljevina Ilirija, ali ne i u praksi; stoga Metternichov pravni sustav i nije pravno mogao imati ništa protiv korištenja imena Ilir. Tako o kolebanjima u praksi – što je zapravo Hrvatska, a i o tome tko su i što su, zapravo, Hrvati, govori i slučaj Antuna Mihanovića. Naime, stotinu i više godina jedan od najznamenitijih Hrvata, misleći pri tome na Hrvatsku općenito i Hrvate posvuda, od 1825. g. nadalje bio je poslanikom tadašnjega grada Rijeke u Požunskome saboru ugarskoga dijela Monarhije.⁴⁷ A taj mu je grad – zbog specifičnoga, povoljnijega statusa – omogućio i znatno povoljnije bavljenje prekooceanskom trgovinom, pa se tamo i preselio. Najbitnije i najpoznatije pisano Mihanovićevo djelo, koje je postalo i hrvatskom himnom još u XIX. stoljeću, a to je još i danas, jest njegova pjesma *Lijepa naša*. U prvobitnoj verziji teksta himne ona je primarna „horvatska“ misao; ali to je govor samo o kontinentalnoj Hrvatskoj, odnosno riječ je o njegovu zavičaju, od kojega je bio odvojen u vrijeme življenja u Rijeci. Tako se u tekstu *Lijepa naše* iz 1835. godine uopće ne spominje Kvarnersko primorje ni riječko područje, na kojemu je Mihanović živio i radio.⁴⁸ U skladu s takvim mišljenjima preporoditelja iz kontinentalnoga dijela ondašnje Hrvatske, a i u vezi sa sve življim mađarskim otkrivanjem korisnih im morskih putova, njihov naziv za to područje glasi *Ugarsko primorje*.⁴⁹ Stoga su sasvim prirodno na to odgovorili ovdašnji pretpreporoditelji tako da su to područje počeli nazivati *Hrvatskim primorjem*. No, dakako, stvarno Hrvatsko primorje zapravo je cijela primorska Hrvatska koja se pruža od Savudrije u Istri do poluotoka Prevlake južnije od Dubrovnika, pa ga tako – u skladu s tim nazivom – redovito naziva te njegov prostor pod tim imenom obrađuje naša geografska znanost.⁵⁰ Geografi,

⁴⁷ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 207.

⁴⁸ Andrija TOMAŠEK, „*Lijepa naša*“. *Pripovijest o hrvatskoj himni*, Zagreb, 1990.

⁴⁹ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 214.

⁵⁰ *Geografija Hrvatske*, npr. knj. 5, *Sjeverno hrvatsko primorje*, Zagreb, 1975.

uz ostalo, ovako opravdavaju upotrebu naziva Hrvatsko primorje za istočni dio riječkoga područja: time se „htjelo istaknuti važnost toga ostatka hrvatskoga Primorja, obzirom na njegove ostale dijelove pod neposrednom austrijskom upravom u Istri i Dalmaciji“.⁵¹

III.

Uzimajući kao sadržaj teme hrvatskoga nacionalizma u presudnome XIX. i početkom XX. stoljeća, a napose u vezi s njegovim razvojem u nekadašnjoj Rijeci i na riječkome prostoru, dolazimo na područje izrazitoga problema; naime, njegov je sadržaj povijesno snažno opterećen, s obzirom na specifični razvoj Rijeke do XIX., pa u XIX., te u početku i dalje u XX. stoljeću.⁵² Kao dvorsko habsburško dobro, tadašnja je Rijeka naizmjenice mijenjala svoj unutardržavni pripadajući status, tako da je povremeno ulazila u sastav Kranjske ili, primjerice, u sastav Severinske županije u okviru Banske Hrvatske,⁵³ kratkotrajno je pripadala i Bonapartinim Ilirskim pokrajinama.⁵⁴ Problem je i sâm unutarnji razvoj Rijeke, u kojoj je vladao uglavnom tanak, anacionalni sloj, dok je najveći dio donjega društvenoga hijerarhijskoga sloja bio hrvatski, koji je bio i apsolutno većinsko stanovništvo.⁵⁵ No, krenimo redom.

III. 1.

Već koncem XVIII. st. do izražaja dolaze žive intencije Mađara da se domognu Jadrana i stvore svoj izlaz na more, na hrvatskome tlu, kao što je to već učinio Beč sa „svojim“ Trstom.⁵⁶ Pa iako je u Hrvatskome saboru godine 1790. zatraženo sjedinjenje tadašnje Rijeke s Banskom Hrvatskom, dok je Ugarski sabor tražio da se grad izravno stavi pod Ugarsku, u prvoj polovini XIX. stoljeća, točnije 2. svibnja 1836. pred Ugarskim se saborom govori samo o „Ugarskome Primorju/Littorale Ungarico“, uspostavljenome 1786. godine, za vladavine Josipa II.; tada riječki te bakarski i vinodolski okrug čine novo administrativno tijelo, tzv. Ugarsko Primorje (*Littorale Hungaricum*), i to na čelu s guvernerom. Ta nova teritorijalna

⁵¹ Isto, Mladen FRIGANOVIĆ, *Sjeverno hrvatsko primorje*, str. 45; Petar STRČIĆ, *Kvarnersko ili hrvatsko primorje*, Sušačka revija, XIII, 49, Rijeka, 2005., str. 73-84.

⁵² O tome: *Povijest Rijeke*, n. dj.; *Rijeka*, svesci I.-XI.; *Rijeka. Zbornik*, n. dj.; Giovanni KOBLER, *Povijest Rijeke*, Opatija, 1., 1995., 2., 1996., 3., 1997.

⁵³ Na čelu Severinske županije postavljen je riječki guverner, koji je u isto vrijeme obavljao dužnost kapetana riječkoga i kapetana bakarskoga. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 150.

⁵⁴ Isto, str. 165-166; D. Klen, *Privredno stanje Rijeke*, n. dj.

⁵⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., na više mjesta.

⁵⁶ Isto, str. 106.

jedinica protezala se od Rijeke do Novoga.⁵⁷ U prvim godinama XIX. st. uslijedio je rat između Austrije i Napoleonove Francuske, a on se osjetio neposredno i u Rijeci, koju su tada na nekoliko dana zauzeli Francuzi.⁵⁸ Nakon burne rasprave o „Riječkom pitanju“ na sjednici Ugarskog sabora u Požunu 1807. godine,⁵⁹ uslijedio je kraljev reskript prema kojemu Rijeka svoje zastupnike šalje u zajednički Sabor u Požun; ali već iduće godine kralj donosi novi reskript i o guvernerovu sudjelovanju na Hrvatskome saboru.⁶⁰ Nakon ponovnog rata Austrije i Francuske (završenog mirom u Schönbrunn u listopadu 1809.), Napoleon stvara već prije spomenute Ilirske pokrajine, pa im i Rijeka pripada.⁶¹ Uskoro je Rijeka ponovno na svojoj koži osjetila posljedice razvoja tadašnje europske politike. Naime, nakon sloma Napoleonove vojske u Rusiji, u grad upada britanska vojska.⁶² Okupacija je bila popraćena pljačkom. Nakon te epizode Rijeka se ponovno vraća neposredno pod vlast u Beču, pod kojom će ostati do 1822. godine.⁶³ Ratne prilike te razaranja izravno su pogodili grad koji je te, 1822. g. vraćen pod mađarsku upravu; uspostavljena je i uprava i sudstvo kakvi su postojali do 1809. godine.⁶⁴

Revolucionarne 1848. g. u Europi i Banska se Hrvatska pokreće, pa prekida državno-pravne odnose s Ugarskom, a Rijeka ulazi u sastav Jelačićeve Banske Hrvatske.⁶⁵ Tako krajem kolovoza 1848. godine u grad na desnoj obali Rječine u pratnji vojske ulazi podžupan Zagrebačke županije Josip pl. Bunjevac, koji postaje banksi povjerenik za grad.⁶⁶ Aktivnost započeta u Primorju 1848. g. biva prekinu-

⁵⁷ Isto, str. 151.

⁵⁸ Isto, str. 171.

⁵⁹ Nespretna formulacija na koju su se Mađari oslanjali bila je da „grad Rijeka spada na ISTU kraljevinu“. To „ista“ se, po Račkome, odnosi na jedinstvo zemalja Ugarske krune. Rački također smatra da, kada Rijeka ne bi imala nikakve državno-pravne veze s Hrvatskom ne bi Mađari dozvolili da predstavnici Rijeke imaju mjesto i glas u Hrvatskom saboru. Franjo RAČKI, *Rieka prema Hrvatskoj*, Zagreb, 1867., str. 92-94.

⁶⁰ F. Čulinović, *Rijeka*, n. dj. str. 263.

⁶¹ Stvorene su od zapadnih dijelova tadašnje Hrvatske, s desne strane Save do ušća Une, Istre i Dalmacije, uključivši i Kvarnerske otoke i Rijeku. *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 166.

⁶² Isto, str. 171.

⁶³ Godine 1813. austrijska vojska zauzima sve Ilirske provincije, od kojih je, bez Dalmacije, formirana Kraljevina Ilirija koja je imala uglavnom formalne funkcije i postojala je do 40-ih godina. Isto, str. 172.

⁶⁴ Ponovni dolazak Rijeke pod Peštu ipak je značio njezin brži gospodarski napredak s obzirom na činjenicu da je mađarsko gospodarstvo svoj izlaz na međunarodno tržište nalazilo upravo preko Rijeke. Stoga je godine 1847. započela izgradnja velike luke, koja postoji i danas. Danilo KLEN, *Gospodarske prilike u Rijeci od 1813. do 1848.*, Zagreb, 1986., str. 164.

⁶⁵ Isto, str. 211.

⁶⁶ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Josip pl. Bunjevac u Rijeci (31. kolovoza 1848.) te ponovno uključivanje Rijeke u Bansku Hrvatsku*, Rijeka, IV, 1-2, Rijeka, 1998. – 1999., str. 39.

ta uvođenjem Bachova apsolutizma koji je negativno utjecao i na životne prilike stanovnika primorskoga kraja. Naravno, to je išlo na ruku mađaronskim gradskim strukturama koje nisu propuštale priliku da za nastale teške životne uvjete okrivu vlast u Zagrebu; a stanovništvo je to prihvaćalo ne poznajući stvarnu situaciju. Tako se polako u dijelu naroda, u sâmoj Rijeci i okolici, budi revolt protiv hrvatske vlasti, koji će dovesti do nereda u drugoj polovini 60-ih godina.⁶⁷ U tim će neredima skoro nastradati i jedan od bitnijih, intelektualnih izvora hrvatstva u gradu – gimnazija, na čijem se čelu tada nalazio Anton Mažuranić (o tome će riječ biti kasnije).⁶⁸ Godine 1860. Banska konferencija u Zagrebu naime nije prihvatila Rijeku kao *corpus separatum*, koji bi se nalazio neposredno pod Peštom; i to stoga što ni hrvatski Kraljevinski odbor ni Sabor nisu priznavali ozakonjenje takvoga položaja člankom IV. Ugarskoga sabora iz 1807. godine.⁶⁹ Tadašnji ban Josip Šokčević riječkom gradskom vijeću dostavio je napatuk za organizaciju hrvatskih gradova i municipija koji je prethodno potvrdio Franjo Josip I.; po tome dokumentu i grad Rijeka i njegov kotar sastavni su dio Banske Hrvatske. Naravno, vodeće mađaronske strukture u riječkome magistratu protivile su se tome, kao i obnavljanju Riječke županije te Bartolu Zmajiću kao njezinu velikome županu. Mađaroni su Rijeku i dalje smatrali mađarskim gradom te su izazivali demonstracije i napade na hrvatsko stanovništvo.⁷⁰ Radi popularizacije svojih ideja, mađaroni tada pokreću nekoliko edicija na talijanskome jeziku,⁷¹ dok će riječki patricij, pravaš Erazmo Barčić, na to odgovoriti pokretanjem lista *La voce d' un patriota (Glas rodoljuba)* kako bi njegova, hrvatska, stajališta mogli čitati i njegovi sugrađani patriciji.⁷²

Tih je godina došlo i do pojave autonomizma (njihove će ideje biti oživotvorene u programu stranke koja će od 1897. imati glavnu riječ u riječkome magistratu).⁷³

Pitanje Rijeke našlo se i na sjednicama Hrvatskoga sabora 1861. godine, na kojemu – zahvaljujući odluci riječkoga magistrata – nije bilo predstavnika Rijeke.⁷⁴

⁶⁷ O tome usp.: Maja POLIĆ, *Mađaronski izgredi u Rijeci i bakarskome zaleđu uoči Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine*, Bakarski zbornik, 9, Bakar, 2004., str. 7-33.

⁶⁸ Ista, *Grada o napadu na hrvatsku gimnaziju u Rijeci 12. lipnja 1867. godine*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003., str. 131-144.

⁶⁹ Milan MARJANOVIĆ, *Rijeka od 1860. do 1918.*, Rijeka. Zbornik, n. dj., str. 217 i dalje.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Godine 1860. pokrenuli su list *Gazzetta di Fiume*; od 1865. tiska se i *Giornale di Fiume*, od 1867. dvojezični *Gazzetta di Fiume – Fiumaner Zeitung*, i od 1868. god. *La Bilancia. Povijest Rijeke*, n. dj., str. 225, 227; Darinko MUNIĆ, *Začeci riječke talijanske historiografije*, Rijeka, IX, 2, Rijeka, 2004., str. 67-74.

⁷² *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 225, 227.

⁷³ M. Marjanović, *Rijeka*, n. dj., str. 218.

⁷⁴ Isto, str. 220.

Saborska odluka da se u gradu „vodi računa o talijanskome jeziku i da se građanima i korporacijama nevještim hrvatskom jeziku za sada još dozvoljava upotreba talijanskog jezika“ rezultiralo je ponovnim demonstracijama i napadima, napose 1867. godine; situacija se smiruje tek Zmajićevom smjenom, kada je na prijedlog dvorske kancelarije kraljevskim povjerenikom imenovan Mađar Eduard Cseh de Szent Katolna.⁷⁵

Borba za Rijeku imala je veliko značenje za cijelo Kvarnersko primorje, pa i za zapadnu Hrvatsku u cjelini. Tuđinskoj najezdi i njihovu protuhrvatskome djelovanju riječkih mađarona odupiru se prije svega riječki Hrvati, a u toj im se borbi postupno pridružuju i drugi primorski Hrvati.

Hrvatsko-ugarskom nagodbom, preciznije – njezinim naknadno falsificiranim paragrafom 66., poznatim kao „Riječka krpica“, tadašnja je Rijeka 1868. potpala pod neposrednu upravu Pešte; dvije godine kasnije stvoren je tzv. riječki provizorij koji će potrajati do 1918. godine, do raspada Monarhije.⁷⁶ Prema njemu, kralj, na prijedlog ugarskoga ministra predsjednika imenuje guvernera, inače posrednika između riječkoga municipija i vlade u Pešti, koji je nositelj političke uprave grada i kotara i vršitelj pomorskih poslova na području čitavoga Ugarskog Primorja, odnosno od Rijeke do Novoga.⁷⁷

Od Nagodbe do sredine 90-ih godina XIX. st. Rijeka je gospodarski kao mađarska luka i industrijski centar naglo i znatno napredovala zbog velikih mađarskih investicija, pa je pretvorena u najveći transljajtanijski lučko-trgovačko-brodarski centar, drugi iza cislajtanijskoga Trsta u cijeloj Monarhiji; ali – politički je stagnirala. Tako je u doba bana Héderváryja iz grada istjeran tadašnji glavni izvor hrvatstva i njegovo uporište – gimnazija, koja se morala preseliti na Sušak, preko Rječine, ali na njegov pusti dio ispod Trsata.⁷⁸ Doduše, tih 90-ih godina započinju sukobi autonomaša, tj. uglavnom Talijana i talijanaša s mađarsko-mađaronskim strukturama, i to zbog sve većega zanemarivanja riječkih autonomnih prava te snaženja mađarizacije, na razne načine, pa tako i preko školskoga sustava.⁷⁹

U međuvremenu, na istočnoj strani potoka Rječine drukčija je situacija. Područje novoga naselja Sušaka te Trsata, Drage i Podvežice, kao i drugih mjesta i naselja istočno od Rječine poveljom iz 1778. pripalo je Bakarskome municipiju.⁸⁰

⁷⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

⁷⁶ Isto, str. 215.

⁷⁷ F. Rački, *Rieka*, n. dj., str. 69.

⁷⁸ Milivoj ČOP, *Od velike hrvatske gimnazije u Rijeci do Prve sušačke hrvatske gimnazije*, Izvješće Prve sušačke hrvatske gimnazije, šk. god. 1995./96., Rijeka, 1996., str. 37.

⁷⁹ O tome: Isti, *Riječko školstvo (1948-1918)*, Rijeka, 1988.

⁸⁰ Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929, Rijeka, 1990., str. 47.

No s vremenom se pokazalo da se u Municipiju vodilo računa samo o središtu, o gradu Bakru, dok su ostali njegovi predjeli bili zanemareni.⁸¹ Stoga se pojavila ideja o razvrgnuću municipija, koja je i realizirana 1874. godine.⁸² Tada je oformljena zasebna Trsatska općina, u koju su bili uklopljeni Vežica i Trsat te Sušak, naselje koje je izniknulo podno Trsata.⁸³ Naime, u počecima 19. st. stigla je tamo i Lujzijana, cesta koja, kao i susjedna Karolina u prvoj polovini XVIII. st., vezuje taj kraj s unutrašnjošću Hrvatske, tako da i tamo počinju stizati trgovci i podizati naselje.⁸⁴ Uskoro je g. 1877. sjedište općine s Trsata preneseno u Sušak, koji je u velikoj ekspanziji,⁸⁵ i to usporedno onako kako mađarski kapital dostiže rub svojega područja na zapadu svoje Rijeke, nedaleko od svoje Rafinerije nafte, podignute 80-ih godina.⁸⁶ Naime, dalje ne mogu jer je to područje austrijske Istre, a na zapadnome dijelu Riječkoga zaljeva naglo austrijski i drugi kapital podiže novo naselje, Opatiju, kao svoje najveće turističko-hotelsko naselje, jedno od najvećih u Europi.⁸⁷ Tako je mađarski kapital, u snažnoj gospodarskoj ekspanziji, morao planirati okretanje istoku; uostalom, to je područje bilo u Banskoj Hrvatskoj, dakle u okviru mađarskoga dijela Monarhije. Stoga i Pešti odgovara snaženje Sušaka i, preko njega, slabljenje općine Trsat i bakarskoga Municipija, na čelu kojih se nalaze hrvatske strukture.

IV.

A sada o konkretnoj nacionalnoj situaciji u sâmoj tadašnjoj Rijeci. Tijekom stoljeća u Rijeci su se formirala dva sloja: građanstvo, tj. niži društveni sloj, te patricijat, sastavljen od dvadesetak obitelji koje su imale materijalnu i političku podlogu te velike povlastice i koje nisu pristajale na bilo kakvu promjenu u gradu jer bi tako možda izgubile svoje privilegije.⁸⁸ Taj elitni riječki, u načelu anacionalni sloj, u XIX. st. sastavljen od industrijalaca, trgovaca, obrtnika itd., smatra da će lakše osigurati i razviti dalje svoje bogatstvo pod okriljem mađarskoga kapitala. Jer Pešta će u razvoj riječkoga područja – jedini njezin izlaz morskim putem u

⁸¹ Isto, str. 51.

⁸² Isto.

⁸³ Isto. Godine 1876. trsatskoj su općini pridružena naselja Draga i obje Kostrene jer se tada kao samostalne općine nisu mogle uzdržavati. Isto, str. 53.

⁸⁴ Usp. Irvin LUKEŽIĆ, *Adamicevo doba*, Rijeka, 2005.

⁸⁵ A. Rački, *Povijest*, n. dj., str. 53.

⁸⁶ Josip ŽGALJIĆ, *Izvori za povijest naftnog gospodarstva u zapadnoj Hrvatskoj*, Vjesnik Istarskog arhiva, 4/5, Pazin, 1994/1995 (1998), str. 107-112.

⁸⁷ Amir MUZUR, *Kako se stvarala Opatija. Prilozi povijesti naseljavanja grada i zdravstvenog turizma*, Opatija, 1998.

⁸⁸ F. Hauptmann, *Pregled*, n. dj., str. 210.

svijet – ulagati znatna sredstva, te će Riječani prosperirati znatno brže i više nego u okviru Banske Hrvatske koja financijski nije u stanju Rijeci pružiti mogućnost takvoga razvoja.⁸⁹ Stoga je vladajući anacionalni sloj u gradu 1843. g. pokrenuo list karakterističnoga imena – *Eco del litorale ungarico*, ali na talijanskome jeziku. Politika tih novina bila je sadržana u paroli također znakovita sadržaja: *Fiume con Ungheria* (tj. *Rijeka s Ugarskom*).⁹⁰ Elitni sloj sasvim se odvojio od apsolutne većine pučana – Hrvata; odvojio se i jezikom, jer govori talijanski, mađarski, njemački, iako, dakako, i dalje zna i hrvatski, ali njime se koristi samo za kontakte s radnicima i slugama te drugim pripadnicima nižega i najnižega društvenog sloja.⁹¹ Vodeće strukture u historiografiji još su nazivane i *Fiumani-Ungharesi*.⁹²

Takav razvoj političke situacije presudne 1848. g. ipak je rezultirao pohrvaćivanjem već navedene riječke gimnazije, koju su pohađala i djeca iz anacionalnoga sloja.⁹³ Štoviše, dvije godine kasnije osniva se i hrvatska Čitaonica.⁹⁴

Novi su uvjeti nepogodni za interese riječkoga patricijata koji i dalje priznaje samo vlast u Pešti i ne prihvaća odluku Hrvatskoga sabora o uspostavi banske vlasti ni na ostalome dijelu Primorja. Također, odlučuje da će gradom upravljati po zakonima koje donosi ugarska vlada te da će plaćati poreze, ali Ugarskoj. No, dio tadašnjega Ugarskog primorja, točnije gradovi Bakar i Vinodol, pristaju na pridruženje Banskoj Hrvatskoj, priznajući pri tome njene institucije, a žitelji se deklariraju kao Hrvati.⁹⁵ Uz to, nadležnost Bakarskoga municipija odnosi se na prostor sve do istočne obale Rječine, kako smo već prije naveli. Riječki patricijat, s druge strane, štiteći samo svoje uske gospodarske te političke interese, ne pristaje na novonastala politička zbivanja te njihov glavni zadatak postaje očuvanje samo riječke, tj. svoje patricijske autonomije.⁹⁶ I sve to unatoč činjenici da u Rijeci i dalje

⁸⁹ Jedan od takvih primjera bio je i prijedlog za izgradnju željezničke mreže koji je dolazio iz toga sloja i koji se prvi put čuo od poznatoga riječkoga gospodarstvenika Andrije Ludovika Adamića 1825. godine. Kako je takav pothvat iziskivao golemu sredstva koja Banska Hrvatska nije mogla uložiti, Riječani se oslanjaju na centralnu vlast u Carevini, onu u Beču. No ona svoj interes vidi isključivo u tršćanskoj luci i stoga golemu sredstva ulaže u projekt izgradnje željezničke pruge koja je trebala povezati Beč s Trstom; projekt je dovršen 1857. godine. Bernard STULLI, *Željezničke veze Rijeke s zaleđem*, u: 110. god. Riječke željeznice 1873-1983., Rijeka, 1983., str. 17.

⁹⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 214.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, str. 208.

⁹³ Petar STRČIĆ, *Koja je proa riječka gimnazija*, Rijeka, 1992.; Vesna MUNIĆ, *Rijeka u doba bana Josipa Jelačića (1848.-1859.)*, Rijeka, VIII, 2, Rijeka, 2003., str. 115-130.

⁹⁴ *Spomen knjiga pedesetgodišnjice Narodne čitaonice Riečke*, Rijeka, 2000. (pretisak).

⁹⁵ B. Janjatović, n. dj., str. 41.

⁹⁶ Ideja autonomastva dobit će svoju formulaciju u spisu „Voti e bisogni di Fiume“ (Želje i po-

živi apsolutno većinsko hrvatsko stanovništvo (konkretne podatke donosimo u nastavku).

Interesi patricijata međutim bivaju osobito ugroženi 1849. g., kada je nova, hrvatska vlast osnovala Riječku županiju, pa je tada ukinuto Ugarsko primorje.⁹⁷ Također, nova se vlast trudila probuditi ili osnažiti postojeće nacionalne osjećaje kod stanovništva tadašnje Rijeke i zaleđa koji bi tako poduprli povratak Rijeke u sastav matice zemlje.⁹⁸

Navedenih dvadesetak obitelji miješanoga nacionalnog sastava bilo je i dalje uglavnom anacionalno, a o njima se pripadnik te vladajuće strukture, pa i srodnik pojedinih obitelji, odvjetnik Erazmo Barčić,⁹⁹ očitovao na pomalo duhovit način: „Ona nema druge domovine do interesa, zbir njenih krijeposti je račun, njen nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze“.¹⁰⁰

I prema riječima Ernesta Sestana, talijanskoga povjesničara, članovi navedene skupine „voljeli su više dalekog gospodara nego poznatog i bližeg; govorili su talijanskim riječkim dijalektom, ali je većina sigurno govorila ili razumijevala hrvatski; teško je reći kakva je bila njihova nacionalna svijest: bili su Fiumani i samo Fiumani...“¹⁰¹

O toj vodećoj strukturi Danilo Klen, za period nakon 1848. godine, kaže: „Građeci se poslušnom i odanom prema caru, ona se pretvara da sluša i novu hrvatsku vlast, kao što je slušala mađarsku.“¹⁰²

I dopisnik Gajevih zagrebačkih novina iz 1850. g. uočava: pripadnicima toga sloja svejedno je jesu li Turci ili Kinezi, samo da nisu Hrvati, kao što je većina Riječana, pučana.¹⁰³ Na njih ne djeluje nijedan narodni preporod – ni hrvatski, ni mađarski, ni talijanski *Risorgimento*.¹⁰⁴

trebe Rijeke) objavljenom u Rijeci 1860. godine. Njegov autor zalaže se za očuvanje riječke autonomije i naglašava da samo Riječani smiju odlučivati o sudbini svoga grada, a oni žele da Rijeka bude pridružena Ugarskoj. M. Marjanović, *Rijeka*, n. dj.; *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 218.

⁹⁷ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212.

⁹⁸ Banska Hrvatska u XIX. st. definitivno postaje matica – zemlja, odnosno matica domovina za Hrvate. J. Šidak i dr., *Hrvatski*, n. dj. str. 72.

⁹⁹ Saša DMITROVIĆ, *Erazmo Barčić. O stogodišnjici njegova rođenja*, Sušačka revija, XIII, 49, 2005., str. 96.

¹⁰⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 213.

¹⁰¹ Isto, str. 208. No, i danas ima onih koje potpuno više nije briga ni za kakav nacionalizam već samo za materijalni dio života.

¹⁰² Danilo KLEN, *Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine*, Jadranski zbornik, 1, Rijeka – Pula, 1956., str. 231.

¹⁰³ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 213.

¹⁰⁴ Klasičan primjer nacionalnoga kolebanja jest vrlo istaknuti istarski povjesničar, publicist i ka-

Ovdje dolazimo i na demografske promjene koje suštinski u počecima nisu bile u području nacionalizma, tj. u svjesnome stvaranju većinske svoje nacije i stvaranja u njoj nacionalističkoga naboja. No, kako izrastaju pojedina stremljenja i u hrvatskim zemljama, ali i mađarska i talijanska, tako i demografske promjene bitnije počinju utjecati na razvoj nacionalnih, pa nacionalističkih stremljenja.

Prve konkretnije podatke o broju stanovnika u tadašnjoj Rijeci donosi izvještaj riječkoga magistrata iz 1851. godine. Riječ je o prvome popisu u kojemu je stanovništvo podijeljeno prema narodnosti, što nam daje sliku nacionalnoga riječkoga karaktera; no to je učinjeno prema izjavama popisnika. Izvještaj je zatražio riječki veliki župan, i to na zahtjev austrijske carske uprave iz Beča.¹⁰⁵ Prema njemu, u tadašnjoj Rijeci, čije je područje razdijeljeno na tri podopćine – Kozalu, Plase i Drenovu, ima 13.462 stanovnika.¹⁰⁶ D. Klen napominje da popisom nisu bili obuhvaćeni samo domaći žitelji već i „inostranci“, koji su imali trajno ili dulje prebivalište u gradu.¹⁰⁷ Nadalje, navodi da popis koji je objavljen u zagrebačkim *Narodnim novinama*, broj 16 od 21. siječnja 1852., međutim donosi podatke samo za domaće stanovništvo; tako su od 12.667 stanovnika tadašnje Rijeke bila 9.904 Hrvata, 1.677 Slovenaca, 691 Talijan, dok za ostale narodnosti Klen ne navodi broj.¹⁰⁸ Nadalje ističe: „Pod nazivom Ilir pojavljuju se u popisu stanovništva 1851. godine žitelji naše narodnosti, Hrvati, Slovenci i Srbi iz Istre, Trsta i kvarnerskih otoka.“ te dodaje: „Taj naziv poslužio je, naročito kasnije, u kasnijim popisima, za zabašurivanje rezultata popisa, rastavljajući tako pod razna imena stanovništvo naše narodnosti.“¹⁰⁹ U vezi s pojmom Ilira citira talijanskoga povjesničara Depolija kako je „pod tim imenom, sve prije nego prikladnim, popis stanovništva od 1890. godine pokušao naznačiti one, koji govore hrvatskim jezikom, a koji se nalaze u krajnjem stanju rastvaranja (disgregazione), pod utjecajem talijanskog jezika. Tim jezikom, ilirskim, govori se u podopćinama, a i među nižim stanovništvom grada Rijeke. On nije ništa drugo nego zasjenjenje, sivo područje, između dva sastavna elementa, talijanskog i hrvatskog, od kojih preteže jedan od slučajaja do slučajaja; on nestaje sve više, iz dana u dan, pod utjecajem snažne akcije škole.“¹¹⁰

nonik iz Barbana: Petar STRČIĆ, *Stankoviz, Stancowiz, Stankovich*, Istra, sv. 12, Pula, 1974., str. 44-53, sv. 5, 1976., str. 8-32. Usp. i knjižno izdanje istoga autora, pod naslovom: *Petar Stanković, život i djelo*, Pula, 2011.

¹⁰⁵ D. Klen, *Tri izvještaja*, n. dj., str. 231, 232.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto, str. 233.

¹⁰⁸ Isto, str. 232.

¹⁰⁹ Isto, str. 234.

¹¹⁰ Isto.

Za 1852. godinu D. Klen navodi brojku od 16.371 stanovnika, iako napominje da ona nije utvrđena popisom, s obzirom na to da on te godine nije proveden, već je utvrđena dodavanjem rezultata ranije provedenoga popisa, i to na temelju matica rođenih i umrlih te doseljenih i odseljenih; tome popisu dodane su još tri podopćine: Trsat, Draga Donja i Podvežica, koje se nalaze istočno od Rječine.¹¹¹ Treći izvještaj iz 1852. g. donosi broj stanovnika – odlukom bana – za navedeno područje, s dodatkom Sušaka i Martinšćice (oba preko Rječine); na tome širem području tada ima 16.239 stanovnika.¹¹²

Druga literatura donosi nešto drugačije podatke. Tako, prema popisu provedenome 1851. godine, tadašnja Rijeka ima 12.588 stanovnika. Prema upotrebi jezika – *lingua d' uso* – ima 9.904 Hrvata, 1.677 Slovenaca, 693 Talijana te oko 320 Židova, Mađara, Nijemaca, Čeha i drugih.¹¹³ U postocima to iznosi 78,7% Hrvata, 13,3% Slovenaca, 5,5% Talijana i 2,5% ostalih.¹¹⁴ Broj stanovnika, međutim, naglo raste, pa su i vrlo uočljive velike demografske promjene.

Tako 1900. g. već ima 33.756 stanovnika, od toga se broj Hrvata i Slovenaca zajedno povećao tek na 16.264, dok se broj Talijana povećao na čak 17.492.¹¹⁵ Idućih desetljeća na popisnim listama naglo opada broj Hrvata, ali i dalje raste broj Talijana, Mađara i Nijemaca.¹¹⁶

Dakako da su posljednje navedeni podaci i više nego „čudni“. Vjerojatno je da talijanaško-talijanski popisivači nisu ni dolazili u kontakt s Hrvatima, napose s onom apsolutno većinskom masom Rječana koja je gotovo listom bila sastavljena od slugu i radnika.¹¹⁷ Takvih promjena međutim nema u području susjednome Rijeci, pa tako ni u Liburnijskoj Istri, iako se i tamo doseljava vrlo mnogo stranaca, napose Nijemaca, zbog vrlo nagloga izrastanja Opatije u najveće turističko-hotelijsko i zdravstveno središte Dualne Monarhije, ali i u općeeuropski fenomen u tome dijelu gospodarstva. Štoviše, tamo talijanaštvo naglje gubi snagu, dok hrvatski, već oformljeni nacionalni pokret preuzima vodeću ulogu. Zapravo, austrij-

¹¹¹ Isto, str. 235.

¹¹² Isto.

¹¹³ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 212. O tome usp. Fran BARBALIĆ, *Pitanje narodnosti u Rijeci*, Rijeka. Zbornik, n. dj., str. 15-34; Igor KARAMAN, *Razvoj stanovništva i privrede u urbanom sustavu grada Rijeke od revolucije 1848/49. do raspada Habsburške monarhije 1918.*, Historijski zbornik, XXXIX, Zagreb, 1986., str. 70-130; Nikola STRAŽIČIĆ, *Prilog poznavanju demografskog razvoja grada Rijeke tijekom posljednjih tri stoljeća*, Rijeka, I, 1, Rijeka, 1994., str. 107-138.

¹¹⁴ Isto.

¹¹⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 233.

¹¹⁶ Akademik Strčić u više se navrata na skupovima na te podatke osvrnuo upitavši – otprilike ovako: znači li to da su se Hrvati počeli iseljavati, ili su Hrvatice iznenada prestale – radati ?!

¹¹⁷ Isto.

sko-njemačkom vladajućem kapitalu u opatijskome području svejedno je kojim se jezikom govori; bitna je materijalna korist koju tome području donosi turizam.¹¹⁸

Vladajuća skupina tadašnje Rijeke prihvaćala je naziv *Ugarsko primorje*, ali u talijanskoj verziji – *Littorale ungarico*; rekosmo – čak je u Rijeci izlazio i list *L' ecco di Littorale ungarico*.¹¹⁹ Razlog svemu tome jest spomenuta direktna materijalna korist od nastaloga buđenja interesa mađarskoga kapitala za izlazak morem u svijet. U tome smislu osobito je aktualan i uočljiv primjer Giovannija Ciotte.

Po ocu je Ciotta bio pripadnik talijanske doseljeničke obitelji iz Livorna na Apeninskome poluotoku; njegov otac Lorenzo, veći riječki veletrgovac drvom, bio je oženjen kćeri jednoga od vodećih riječkih gospodarstvenika, Andrije Ludovika Adamića, koji je i sâm bio aktivni sudionik hrvatskoga narodnog preporoda.¹²⁰ Ciotta je završio vojnu inženjersku akademiju u Beču, te je bio vrlo blizak nadvojvodi Maksimilijanu, potonjemu znamenitome, tragičnome meksičkome vladaru. Kapitalnih godina 1848./1849. Ciotta je aktivno sudjelovao u austrijskim vojnim jedinicama pridonoseći svojim vojno-inženjerijskim znanjem, čak u neposrednome razaranju talijanske domovine svoga oca i u korist pobjede Beča. No, uočavajući sljedećih godina da su Habsburgovci ipak u slabijemu položaju, napose slomom Bachova germanskoga apsolutizma te pojavom ujedinjene savojske Italije na Apeninskome poluotoku kao nove prijeteće sile na Jadranu,¹²¹ Ciotta istupa iz austrijske vojne službe. Vraća se u rodni grad, pasivizira, te – vidjevši da je mađarski kapital ostao nedirnut – postaje mađaron ili ungarez. Tako je godine 1868. postao i zastupnik Rijeke u zajedničkome ugarskome saboru u Požunu kao mađaronski opredijeljeni zastupnik, a potom, 1872. – 1896., traje mu i mandat gradonačelnika Rijeke.¹²² No do kraja XIX. st. mađarski je kapital tadašnju Rijeku – šireći je i uz obalu, prema zapadu, do Kantride – naglo pretvorio u najveće lučko-industrijsko i pomorsko-trgovačko središte transljantanijskoga dijela Dualne Monarhije; ali korist od toga ide gotovo samo Mađarskoj, a malo Bansknoj Hrvatskoj.¹²³ Nema sumnje u to da je u tome Ciotta kao gradonačelnik odigrao veoma važnu ulogu. Tako je primjerice karakterističan razvoj kopnenih prometnica: željeznica teče prema Sloveniji i Mađarskoj; ova posljednja, doduše, preko Banske Hrvatske,¹²⁴ ali veće

¹¹⁸ A. Muzur, *Kako se stvarala Opatija*, n. dj.

¹¹⁹ D. Munić, *Začeci*, n. dj., str. 70, 71.

¹²⁰ Igor ŽIC, *Kratka povijest grada Rijeke*, Rijeka, 2006., str. 88, 89.

¹²¹ Vidi: M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome*, n. dj.

¹²² I. Žic, *Kratka povijest*, n. dj., str. 89.

¹²³ *Povijest Rijeke*, n. dj., str.

¹²⁴ Bernard STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj, 1825-1863*, 1-2, Zagreb, 1975.; Karel RUSTJA, *130 let železniške proge Pivka – Reka, Ilirska Bistrica*, 2003.

materijalne koristi od toga nema ni neposredno riječko zaleđe, pa ni Gorski kotar. Štoviše, cestovni se promet zadržava na ranijoj razini ili stagnira. Tako Rijeka ostaje bez više vitalnijih cestovnih izlaza, a postojeća je Lujzijana preko Banske Hrvatske zastarjela.¹²⁵ Dogodio se i slučaj koji nemaju npr. Trst ili Split na istoj istočnoj obali Jadrana: Rijeka je sve do naših dana imala – praktički – samo jednu jedinu cestovnu vezu s unutrašnjošću, jer su Budimpešti najunosniji bili željeznički i pomorski promet. Stoga je grad ostao gotovo i u sâmoj gradskoj jezgri, čak sve do danas na jednoj „uzdužnoj“ važnijoj cestovnoj prometnici.¹²⁶

U takvome razvoju svoje rodne Rijeke vrlo je aktivno sudjelovao i Ciotta dok je bio gradonačelnik; zdušno je sudjelovao u isključivo promađarskome ekonomskome razvoju grada, pa i sa svojim profesionalnim visokim obrazovanjem, bogatim i praktičnim građevinskim znanjem, napose u uklanjanju „nepotrebnih“ objekata; ali među njima ima i onih velika povijesnog značenja.

Mađari su sa svojim nacionalizmom općenito krenuli rano; nije im naštetio ni kratkovremeni udar 1848./49. godine, što se napose ogleda upravo u njihovu djelovanju u Rijeci.¹²⁷ No Budimpešti potkraj XIX. st. više nisu potrebni pomagači, čak ni mađaroni, pa tako ni Giovanni Ciotta; kad su mu onemogućili daljnje gradonačelnikovanje, Ciotta je poduzeo drastični potez – ubio se.¹²⁸

Znameniti književnik Antun Gustav Matoš, u posjetu tadašnjoj Rijeci, objavio je svoje viđenje grada, pa je 1909. g. zapisao: „Bio sam u Hrvatskom Primorju, prvi put u mom životu, i pišem ove nagle retke s osjećajem, kao da bijah u tudini.“¹²⁹ U tadašnjoj se Rijeci naime, kako smo već rekli, na prijelazu iz XIX. u XX. st. iz „ungareskog“ dijela izrodio otvoreni autonomaški talijanski pokret kojem, paradoksalno, pred zajedničkom opasnošću od Mađara, povremeno pruža pomoć čak i hrvatsko građanstvo u Rijeci.¹³⁰

Jedan od rezultata takve politike, kako smo ranije naveli, bio je i odnos prema hrvatskim institucijama tadašnje Rijeke, pa je karakterističan primjer hrvatske

¹²⁵ *Adamićevo doba 1780.-1830.*, Muzej grada Rijeke, knj. 1-3, Rijeka, 2005.

¹²⁶ Rijeka je „oduvijek“ bila „zagušena“ prometom u gradu i gradskome području, a to je rezultat mađarsko-mađaronske gospodarske politike u XIX. stoljeću. Takva se politika tek danas nastoji „popraviti“. O vrlo velikim prometnim teškoćama u gradu svaki dan ima obilje članaka u dnevnim listovima i u drugim medijima.

¹²⁷ Tomislav MARKUS, *Mađarski nacionalizam i hrvatska politika 1848.-1849.*, Časopis za suvremenu povijest, XXIX, 1, Zagreb, 1997., str. 41-67. Usp. i Dinko ŠOKČEVIĆ, *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata. Kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugog*, Zagreb, 2006.

¹²⁸ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 235.

¹²⁹ Isto, str. 237.

¹³⁰ Isto.

gimnazije,¹³¹ u kojoj je svojedobno bio ravnatelj, npr. Anton Mažuranić, a učenik, npr. Matko Laginja.¹³² Gimnazija se uspjele održati do 1896. godine, kada je, konačno, fizički otjerana sa zapadne obale Rječine „priko mosta“, tj. na lijevu stranu Rječine, na područje koje se nalazilo u Banskoj Hrvatskoj i počelo formirati u naselje Sušak.¹³³ Ta se gimnazija više nikada nije ni vratila u nekadašnju Rijeku.¹³⁴ U tome gradu ostala je samo talijanska gimnazija, sve do poslije Drugoga svjetskog rata, kada su sjedinjeni Rijeka i Sušak, pa je na riječkoj strani Rječine osnovana nova hrvatska gimnazija.¹³⁵

U tadašnjoj je Rijeci hrvatska ostala i Crkva, ali i ona je na udaru, ovaj put oživjele talijanaško-talijanske strukture.¹³⁶ Jedina hrvatska institucija ostala je ona vojnoga sadržaja – tzv. Jelačićeva regimenta.¹³⁷ Naime, mađarski je nacionalizam u Rijeci vladajući, a promjenu nije dozvoljavalo vrhovno austrijsko zapovjedništvo, zahvalno za presudnu Jelačićevu pomoć Beču i njima 1848. godine.¹³⁸

Tadašnja Rijeka zaista je svim posjetiocima djelovala – ako nisu posjetili punktove na kojima se okupljao hrvatski puk, poput gradske tržnice – samo kao mađarski grad.¹³⁹ Tako su objavljavani i zasebni mađarski udžbenici, jer su gotovo sve škole bile mađarske, pa je u jednome udžbeniku za prvi razred osnovne škole pisalo ovako: „Živim u Rijeci. Rijeka je mađarska. Ja sam Mađarin.“¹⁴⁰

U svemu tome uspješnome mađarskome osvajanju tadašnje Rijeke znatno je pripomoglo i to što je Banska Hrvatska u razdoblju 1883. – 1903. g. neposredno pala u mađarske ruke, pa je, štoviše, i hrvatski ban postao Mađar, Karoly Khuen

¹³¹ Ta gimnazija ima temelj u školi s nekim elementima više škole, koju su isusovci osnovali 1627. godine. Više o tome: Andrija RAČKI, *Iz prošlosti sušačke gimnazije. Prigodom tristogodišnjice (1627-1927)*, Sušak, 1927., Rijeka, 2007.; P. Strčić, *Koja je prva*, n. dj.

¹³² Upravo u vrijeme njegova ravnateljavanja, u prednagodbenom razdoblju 1867. god. zbio se incident kojega je vladajuća riječka struktura iskoristila kako bi pridonijela zatvaranju gimnazije koja je bila uporište hrvatstva u gradu. M. Polić, *Grada*, n. dj.

¹³³ A. Rački, *Iz prošlosti*, n. dj.; P. Strčić, *Koja je prva*, n. dj.

¹³⁴ Donedavno je imala brojčani naziv Prva riječka gimnazija, a ona preko Rječine, Druga sušačka gimnazija. Poslije II. svj. rata osnovana gimnazija također i danas smatra da je upravo ona neposredna sljedbenica one prve gimnazije u nekadašnjoj Rijeci. P. Strčić, *Koja je prva*, n. dj.

¹³⁵ O tome više: *Prva riječka hrvatska gimnazija (1627.-2007.)*, Rijeka, 2007.

¹³⁶ O Crkvi u ovome razdoblju: Anton BOZANIĆ, Petar STRČIĆ, Mahnić i njegova Staroslavenska akademija. U povodu prijenosa posmrtnih ostataka krčkog biskupa dr. Antona Mahnića iz Zagreba u Krk, 23. studenog 2002., Krk, 2002.; Petar STRČIĆ, *Kratki prilog nacrtu sinteze Riječke nadbiskupije/metropolije*, Rijeka, VIII, 1, Rijeka, 2003., str. 21-38, i *Riječka nadbiskupija i metropolija. Nacrt za povijesnu sintezu*, Sv. Vid, 8, Rijeka, 2003., str. 13-64.

¹³⁷ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 207.

¹³⁸ Jaroslav ŠIDAK, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1982., str. 91.

¹³⁹ O tome: *Rijeka i mađarska kultura. Rijeka (Fiume) es a magyar kultura, međunarodni znanstveni skup, Državni arhiv u Rijeci*, 3.-4. listopada 2003., Rijeka, 2004.

¹⁴⁰ M. Čop, *Riječko školstvo*, n. dj., str. 28.

Héderváry, kojemu je pošlo za rukom sve političke stranke Banske Hrvatske marginalizirati na do tada neočekivane političke i druge načine.¹⁴¹

Ovdje treba ukazati i na sve silovitiji iredentistički pokret, koji od 60-ih godina kreće u život sa susjednoga Apeninskog poluotoka. Sustavno ga prate objavljivani tekstovi u duhu tvrdnje da su istočni dijelovi jadranske obale talijanski nacionalni prostori, kako su isti bili nekoć dijelovi Rimskoga Carstva i Mletačke Republike, a njihova je sljednica Kr. Italija. Pa i usprkos „trocarskome savezu“ Beča, Berlina i Rima (od 80-ih godina), posljednje navedeni centar podržava iredentizam i financira ga, a on se pretvara u izraziti, oštri talijanski velikonacionalizam; ovaj, npr., i na riječkome području, čak i u hrvatskim naseljima, formira talijanske škole te tako djeluje denacionalizirajuće.¹⁴²

Sve to, naravno, odjekuje i u tadašnjoj Rijeci, ali nema korijena među onih stotinjak Talijana i talijanaša jer oni ne vide praktičnu korist od iredentizma – oni vrlo dobro žive od nagloga uspona Rijeke, ali kao mađarskoga središta.¹⁴³ No, kada Mađarima postaju suvišni,¹⁴⁴ tek od kraja stoljeća među riječkim talijanašima i Talijanima javlja se življi talijanski osjećaj, pa se i oni započinju organizirati na talijanskoj nacionalnoj bazi, ističući sada i svoj nacionalizam, s uporištem u Italiji i na tamošnji iredentizam.¹⁴⁵

V.

Nakon revolucionarne 1848. g. i službenoga nestanka feudalnoga sustava te nakon vojnih poraza i teške gospodarske situacije, godine 1859. neoapsolutistički austrijski sustav propada te dolazi do zasjedanja Hrvatskoga sabora 1861., i to dijelom na temelju preporodnih tradicija.¹⁴⁶ Tada se oblikuju osnovni politički pravci i stranke koje će davati u znatnoj mjeri biljeg hrvatskoj politici sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. To su: Narodna stranka, čija je politika, uz ostalo, i obnova veza Banske Hrvatske s Ugarskom, ali pod uvjetima priznavanja hrvatske državnosti i teritorijalne cjelovitosti hrvatskih zemalja; zatim Unionistička – zapravo mađaronska – stranka, koja je podržavala obnovu veza Banske Hr-

¹⁴¹ J. Šidak i dr., *Povijest*, n. dj., str. 67.

¹⁴² Angelo VIVANTE, *Iredentismo adriatico. Contributo alla discussione sui rapporti austroitaliani*, Firenca, 1912; ima niz talijanskih izdanja te francusko, rusko i hrvatsko; Mario ALBERTI, *L'irredentismo senza romanticismi*, Trst, 1936.

¹⁴³ Ljubinka TOŠEVA-KARPOWICZ, *Koncept nacije i države u interpretaciji riječkih autonomnaša*, Dometi, Rijeka, XVIII, 12, Rijeka, 1985., str. 21-33, i *Ekonomska uvjetovanost autonomnog pokreta Rijeke (1890-1903.)*, Dometi, I, Rijeka, 1993., str. 39-45.

¹⁴⁴ Usp. sudbinu gradonačelnika Ciotte, opisanu ranije u tekstu.

¹⁴⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., na više mjesta.

¹⁴⁶ M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome*, n. dj., str. 129 i dalje.

vatske s Ugarskom, ali bez postavljanja prethodnih uvjeta; i Stranka prava s izraženim protivljenjem direktnim vezama Banske Hrvatske kako s Ugarskom tako i s Austrijom, a jedina veza Ugarske, Austrije i Hrvatske trebao je biti vladar.¹⁴⁷

Narodnjaci i pravaši oblikovali su i dvije trajnije nacionalne ideologije koje će također bitnije obilježiti hrvatsku političku pozornicu sve do 1918. godine, pa i kasnije.¹⁴⁸ Naime, narodnjačka ideologija¹⁴⁹, čiji su glavni nositelji bili biskup dr. Josip Juraj Strossmayer i kanonik dr. Franjo Rački, zastupala je južnoslavizam/jugoslavizam, prema kojemu se opstanak hrvatskoga naroda treba sastojati u političkome i kulturnome povezivanju najprije južnoslavenskih, a kasnije – s osamostaljenjem Bugarske¹⁵⁰ – jugoslavenskih naroda, i to na ravnopravnim osnovama; ali, unutar Habsburške Monarhije jer je izlazak iz nje i opstanak nemoguć zbog prejakoga Beča i Budimpešte.¹⁵¹ Dakle, ta se nacionalna ideologija ne pretvara u južnoslavenski nacionalizam, utoliko više što se pojam južnoslavlenstva sužava na jugoslavenstvo.

S druge strane, pravaška se ideologija, kako je tumačio njezin glavni zagovaratelj dr. Ante Starčević, rekosmo, borila za posebnost hrvatskoga u odnosu na ostale južnoslavenske narode, a stvaranje hrvatske države tretirala je kao glavni politički cilj, odnosno kao temelj razvoja hrvatskoga društva.¹⁵² No osobna, smrtna žrtva drugoga pravaškog vođe, dr. Eugena Kvaternika, pokazala je da je u to doba takvo što nemoguće izvesti.¹⁵³

¹⁴⁷ J. Šidak i dr., *Povijest*, n. dj., str. 21.

¹⁴⁸ A s nastavcima čak sve do danas.

¹⁴⁹ Na posljednjemu *Međunarodnom znanstvenom skupu* o životu i djelu J. J. Strossmayera nije bilo zasebnih priopćenja, pa tako nema ni članaka s toga skupa o Strossmayerovoj južnoslavenskoj nacionalnoj ideologiji, iako se one spominju u više studija u tome zborniku. Usp. osobito članak Nikše STANČIĆA, *Josip Juraj Strossmayer u kontekstu hrvatske i europske politike*, napose zadnje poglavlje: *Hrvatska u Istočnom pitanju i hrvatsko-južnoslavenske ideje*, str. 44-48. N. Stančić smatra da je Strossmayerova slavenska i južnoslavenska ideja imala više izvorišta, i to „u romantičarskom srednjeeuropskom poimanju jezika kao bitnog obilježja nacije i u jezičnom modelu nacionalne ideologije, a polazište joj je bilo u činjenici da hrvatski jezik pripada skupini slavenskih i južnoslavenskih jezika. Zatim, zajednički je s drugim slavenskim nacionalnim ideologijama u Monarhiji, „koji su slavenstvo shvaćali kao dio svog nacionalnog identiteta“. Dalje, „Hrvati i Srbi izgrađivali su svoje standardne jezike na istoj, štokavskoj dijalektalnoj osnovici“, a „poticala je i činjenica da su katolički Hrvati bili u neposrednom dodiru sa slavenskim pravoslavnim svijetom u doba kada je Katolička crkva razvijala ideju o slovijenstvu kršćana.“ (str. 47). Usp. i Josip Juraj Strossmayer, *Izabrani književni i politički spisi*, I, Zagreb, 2005.

¹⁵⁰ Darko DUKOVSKI, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I, Zagreb, 2005., str. 252.

¹⁵¹ J. Šidak i dr., *Povijest*, n. dj., str. 22, 23.

¹⁵² Isto, str. 18.

¹⁵³ Usp. Milutin CIHLAR NEHAJEV, *Rakovića. O 125. godišnjici rakovačke bune i 125. godišnjici smrti Eugena Kvaternika*, Karlovac, 1996.

U skladu s općom, starom politikom Sv. Stolice o približavanju pravoslavnome svijetu, a s obzirom na to da je Strossmayer crkveno bio nadležan i za područje Bosne i Srbije, to su on i drugi nositelji južnoslavenske nacionalne ideologije na živome tragu i ilirskoga pokreta smatrajući da se južnoslavenske snage od Triglava do obala Crnoga mora te od Dunava do Vardara trebaju udružiti, jer će se jedino tako moći obraniti od Beča i Pešte te od novonastalih ofenzivnih sila s centrima u Berlinu i Rimu. U tome su dobili podršku i nekih drugih biskupa, npr. porečko-pulskoga, kasnije tršćansko-koparskoga, dr. Jurja Dobrile, pa krčkoga biskupa svih Kvarnerskih otoka te o. Raba i dijela o. Paga, dr. Ivana Josipa Vitezića, kao i voditelja Svetojeronimskoga zavoda u Rimu i kanonika dr. Ivana Črnčića, člana JAZU. Dakako, bilo je i žestokih udara na Strossmayerovu nacionalnu politiku.¹⁵⁴ Ta se nacionalna ideologija međutim ne pretvara u južnoslavenski nacionalizam, utoliko više što se pojam južnoslavenstva, rekosmo, sužava – postupno iz toga pojma otpadaju samostalne ili polusamostalne države Crna Gora, Bugarska i Srbija. Tako se već za života i Strossmayera i Račkoga¹⁵⁵ sužava pojam *južnoslavenska* na *jugoslavensku* nacionalnu ideologiju. Međutim, u njoj velikosrpski nacionalni krugovi i na hrvatskim prostorima započinju voditi sve očitiju velikosrpsku politiku.¹⁵⁶ Tako i dotadašnja suradnja između hrvatskih i srpskih političara i drugih u Banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji gotovo prestaje, pa se u Dalmaciji srpski političari približavaju autonomašima,¹⁵⁷ a u Hrvatskoj mađarsko-mađaronskoj jačoj opciji.¹⁵⁸ Ima, doduše, i kasnijih pokušaja, u počecima XX. st. da se obnovi jugoslavenska suradnja, napose u vezi sa snaženjem bečkih pretenzija, te konačnim habsburškim prisvojenjem (aneksijom) Bosne i Hercegovine te berlinskim *Drang nach Ostenom* preko hrvatskih zemalja. S ushitima je dočekan slom Héderváryjeva banovanja u Banskoj Hrvatskoj sa Slavonijom, ali nisu uspjeli pokušaji skupina okupljenih u Rijeci i Zadru da se *Riječkom* i *Zadarskom rezolucijom* Hrvata i Srba, kojima bi se, možda, pridružili i Talijani i Mađari, odupru rastućemu pangermanskome nacionalizmu.¹⁵⁹ U tome su duhu dočekani i Balkanski ratovi – u prvome s oduševljenjem jugoslavenski savez protiv Turske, a onda s užasom međusobni, II. rat koji je izbio između Bugarske, Srbije i Crne

¹⁵⁴ Vera CILIGA, *Slom politike Narodne stranke (1865-1880)*, Zagreb, 1970.

¹⁵⁵ O njemu usp. Mirjana GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb, 2004.

¹⁵⁶ Usp. J. Šidak i dr., *Povijest*, n. dj.

¹⁵⁷ Usp. *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb, 1969.

¹⁵⁸ J. Šidak i dr., *Povijest*, n. dj.

¹⁵⁹ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb, 1972.

Gore.¹⁶⁰ Ta, napose Supilova i Trumbićeva, politika približavanja raznih ugroženih naroda – nije dala rezultata.¹⁶¹

Južnoslavenska, pa sužena, jugoslavenska nacionalna ideologija bila je zapravo hrvatska ideologija, jer drugi je nisu prihvaćali. No druga, pravaška, bila je i ostala samo hrvatska nacionalna ideologija, koja je prihvaćana u svome velikohrvatskome sadržaju i duhu. Njezina je suština bila u tvrdnji: Hrvati se moraju sami izboriti za bolju sadašnjost i budućnost jer svi drugi savezi neće dati koristi.¹⁶² U to se osobno uvjerio sâm Kvaternik tražeći primjerice podršku i pomoć u Pijemontu i ne znajući da Savojsko Kraljevstvo već pomišlja i na svoje širenje izvan Apeninskoga poluotoka, napose na istočnojadransku hrvatsku (i slovensku) obalu.¹⁶³ Stoga je Kvaternik, nakraju, krenuo u za to doba nevjerojatan pothvat, i to u oružani ustanak u rakovičkome području Vojne krajine, gdje živi i znatan broj Srba. Daka-ko, pothvat je propao, sâm je Kvaternik izgubio glavu, a pravaški je pokret neko vrijeme bio suzbijen. Ali, Kvaternikova je žrtva postala trajni kulturni simbol borbe Hrvata, simbol hrvatstva i temelj za širenje i jačanje ne samo hrvatskoga već i velikohrvatskoga nacionalizma od kraja XIX. st. nadalje. Starčević je to podržavao svojom starom antisrpskom politikom, čak i s uvjerenjem da su Slovenci zapravo „alpski Hrvati“, a muslimani Bosne i Hercegovine najčišća osnovica hrvatskoga naroda.¹⁶⁴

U tadašnjoj Rijeci i riječkome području Starčevićeva misao bila je prihvaćena u znatnoj mjeri; to je i razumljivo kad se zna da je talijanski iredentizam bio glavna, veoma oštra opasnost, a da se u takvog silovitog protivnika pretvorio i mađarsko-mađaronski protivnik.¹⁶⁵ Starčevićev je utjecaj ovdje bio utoliko razumljiviji što je u razdoblju 1861. – 1866. g. službovao u sâmoj Rijeci kao veliki bilježnik Riječke županije,¹⁶⁶ a bio je i riječki zastupnik u Hrvatskome saboru 1871. i 1878. godine.¹⁶⁷

Vrlo se rano međutim primijetilo i snaženje hrvatskoga, i to nacionalnoga pokreta i u Istri i na Kvarnerskim otocima, dakle u neposrednome susjedstvu tadašnje Rijeke. Nukleusi su se javili već ranije, u 60-im godinama, u doba kada se i u toj austrijskoj pokrajini utemeljuje južnoslavenski pokret Strossmayera i Račkoga, i to

¹⁶⁰ D. Dukovski, n. dj., str. 260.

¹⁶¹ Mirjana GROSS, *Supilo i koalicija*, Kamov, I, 8-9, Rijeka, 1970., str. 9.

¹⁶² Usp. M. Nehajev, n. dj.

¹⁶³ Usp. bilješku 29.

¹⁶⁴ Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., i *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000.

¹⁶⁵ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 235 i dalje.

¹⁶⁶ Isto; *Hrvatski leksikon*, Zagreb, 1997., str. 470.

¹⁶⁷ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, n. dj.

na čelu sa spomenutim biskupom Dobrilom, čiji je presudan utjecaj prisutan do početaka 80-ih godina, odnosno do njegove smrti; druga su dvojica vođa svećenik i pjesnik Mate Bastian iz Kastavštine¹⁶⁸ te dr. Dinko Vitezić, pravnik s o. Krka, na službi pri pokrajinskoj vladi u Dalmaciji.¹⁶⁹ Do tada su se međutim pravaši već učvrstili i na tome području, a početkom 80-ih godina preuzimaju i vodeću ulogu, iako i dalje, do smrti 1904. g., ostaje u vodstvu i južnoslavenski orijentiran spomenuti Vitezić s o. Krka. Na čelu se cijeloga hrvatskog pokreta od 80-ih godina nalaze Kastavci, iz neposrednog susjedstva Rijeke, pravnik dr. Matko Laginja te svećenici Matko Mandić i Vjekoslav Spinčić, i to kao pravaši.¹⁷⁰ No s vremenom shvaćaju da Slovenci nikako nisu Starčevići „alpski Hrvati“, pa nastavljaju i razvijaju živu suradnju s njihovim predstavnicima u istoj istarsko-otočnoj pokrajini. To pridonosi bržemu širenju i jačanju hrvatskoga nacionalnog pokreta, osnivanju hrvatskih institucija i društava te prodoru sve trojice do zastupničkih mjesta u Carevinsko-me vijeću u Beču, tj. u parlamentu austrijskoga dijela Monarhije.¹⁷¹

Takva fleksibilnija hrvatska politika utjecala je i na susjednu Rijeku te na ostali dio Kvarnerskoga primorja. No treba naglasiti da taj pokret na ovome prostoru ipak nije iznjedrilo hrvatski nacionalizam.¹⁷² Za razliku od Banske Hrvatske, gdje se Stranka prava dijeli, pa jedan njezin dio odlazi i u sve oštrije hrvatske nacionalne, čak i u oštre nacionalističke vode,¹⁷³ pravaši u istarsko-otočnoj pokrajini, u samome predgrađu Rijeke, a s utjecajem u njoj i preko Rječine, nastavljaju s velikim uspjehom voditi i širiti hrvatski nacionalni pokret, te – do početka XX. stoljeća – suzbiti do tada apsolutno premoćan talijanaško-talijanski pokret. Na taj dio hrvat-

¹⁶⁸ Juraj Dobrila 1812-1882. *Istarski preporoditelj*, Pazin, 1985., str. 43-55; Petar STRČIĆ, *Mate Bastian – istarski preporoditelj, političar i pjesnik*, Istarski mozaik, V, 6, Pula, 1967., str. 353-365; isti, *Inicijative i pripreme za pokretanje prvog hrvatskog lista za Istru u XIX. stoljeću*, Jadranski zbornik, 7, Rijeka, Pula, 1969., str. 509-530; isti, *Počeci organiziranoga pokreta Hrvata u Istri u XIX. stoljeću*, Jugoslavenski historijski časopis, 4, Beograd, 1962., str. 95-99.

¹⁶⁹ Petar STRČIĆ, *Dopisivanje D. Vitezić – J. J. Strossmayer (1874-1904)*, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, 14, 1969., str. 171-264.

¹⁷⁰ Mirjana i Petar STRČIĆ, *Hrvatski istarski trolist. Laginja, Mandić, Spinčić*, Rijeka, 1996.

¹⁷¹ Isto.

¹⁷² Isto; Petar STRČIĆ, *O pravaštvu Istre i na Kvarnerskim otocimakrajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća*, Historijski zbornik, 29-30, Zagreb, 1976. – 1977., str. 347-364; isti, *Počeci pravaštva u Istri i na Kvarnerskim otocima*, Istra, XVI, 1-2, Pula, 1978., str. 123-132; isti, *Hrvatski narodni preporod i ban Matko Laginja*, Zbornik društva za povjesnicu Klana, Klana, 1995., str. 9-39; isti, *Pravaška ideologija i praksa u Istri*, u: Ante Starčević i njegovo djelo. Zbornik radova znanstvenoga skupa o 100. obljetnici smrti Oca domovine, Zagreb, 1997., str. 121-131; isti, *Političko sazrijevanje Vjekoslava Spinčića*, Ivan Matetić Ronjgov. Zbornik, 5, Rijeka, 1996. – 1997., str. 25-56, i *Prilog za biografiju Matka Mandića*, isto, str. 307-311.

¹⁷³ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, n. dj., str. 283 i dalje.

skoga nacionalizma ne može se imati primjedbe jer u sebi sadrži široke demokratske sadržaje.¹⁷⁴ Na toj nacionalnoj bazi ulaze i u razdoblje Prvoga svjetskog rata.¹⁷⁵

Ovdje trebamo zastati i zasebnu pozornost pridati pojavi i djelu Frana Supila u tadašnjoj Rijeci i njegovu snažnome utjecaju ne samo na očuvanje hrvatstva u tome gradu već i na širenje vijesti, komentara i analize djelovanja u cijeloj Hrvatskoj, pa i izvan nje. Naime, taj pravaš, svojevrсни idealist, nije mogao prihvatiti Frankov poststarčevićanski velikohrvatski nacionalizam. Svojim publicističkim darom i smislom za politički život brzo je list *Crvena Hrvatska* pretvorio u viđenije glasilo južne Hrvatske, a sâm ušao među čelnike hrvatskoga političkoga života Dalmacije. Primijetio je uspjeh složnih narodnjaka i pravaša u riječkome području te da je nadrastao mogućnost svojega djelovanja u Dubrovniku, pa je prihvatio poziv s Trsata u Sušaku¹⁷⁶ najprije da uređuje malo poznatu sušačku *Hrvatsku slogu*, ali samo zato da uskoro prijeđe Rječinu, jer, kako kaže Josip Horvat: „Rijeka za nj je najvažnija strateška točka. Ona je kao zasun u bravi, kojim se može uvijek zaključati za hrvatstvo i Dalmaciju i Istru. Držeći Rijeku, Dalmaciju ne možemo izgubiti ma se Velebit prometnuo u Himalaju. Rijeka je kopča, koja će povezati pomorsku Hrvatsku s panonskom Hrvatskom.”¹⁷⁷

Bogatiji Hrvati Sušaka i Rijeke dali su Supilu novac i slobodne ruke, uz samo jedan uvjet: probici Hrvata i Hrvatska u prvome su planu; tako je on 1899. prešao u Rijeku i pokrenuo riječki *Novi list* pretvorivši ga postupno čak i u svjetskim razmjerima u jedino, ne samo poznato već i utjecajno, hrvatsko glasilo.¹⁷⁸ Usto, Supilo je i političkim djelovanjem uopće nanio velike štete ungarezima i Mađarima, pa i talijanašima i Talijanima, no u danim trenucima ne prežući pred pružanjem ruke i Talijanima i Mađarima, pa i Srbima u Dalmaciji i ostaloj Hrvatskoj, kad je krenuo u ofenzivu pangermanizam.¹⁷⁹ Ne treba ovdje mnogo govoriti o Supilu jer je njegovo djelo više nego poznato, pa i znanstveno obrađeno. No, treba reći da nije bio hrvatski nacionalist, iako se čvrsto borio za prava Hrvata i njihove domovine. U tom je smislu i riječko razdoblje njegova života u znatnoj mjeri privremeno usmjeravalo i cjelokupnu hrvatsku politiku uopće, a povremeno utjecalo i na politiku drugih naroda u Monarhiji.¹⁸⁰

¹⁷⁴ Laginja, npr., Talijanima u Vodnjanštini osniva zadrugu, kad to nije htio njihov vladajući sloj.

¹⁷⁵ Usp. radove M. i P. Strčića u prethodnim bilješkama.

¹⁷⁶ *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 237.

¹⁷⁷ Josip HORVAT, *Supilo, život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb, 1938., str. 57.

¹⁷⁸ Miroslav KRLEŽA, *Frano Supilo*, Dometi, III, 12, Rijeka, 1970., str. 1-29; Mirjana GROSS, *Supilo na Rijeci (Frano Supilo do početka prvog svjetskog rata)*, Dometi, III, 3-4, Rijeka, 1970., str. 79-88.

¹⁷⁹ Ivo PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988.

¹⁸⁰ O Supilu postoji opsežna literatura. Izbor osnovne literature od 157 radova te njegovo djelova-

Prvi svjetski rat donio je katastrofalne posljedice Rijeci, a djelomično i riječkome području. Naime, kao i u svakome ratu, vlasti zaoštravaju odnose, a pogotovo ako je ono do tada izražavalo nezadovoljstvo sa stajalištima vladajućih općenito ili zasebno; padaju na frontama i riječke ljudske žrtve. No pojedinci se i sami sklanjaju iz Rijeke i okolice, pa tako i najviđeniji među njima – Frano Supilo odlazi već u srpnju 1914. u inozemstvo, a riječki *Novi list* prestaje izlaziti sljedeće godine.¹⁸¹ U inozemstvo, u emigraciju, odlazi i jedan od istarsko-otočnih prvaka, dr. Dinko Trinajstić s o. Krka, koji se isticao i na rodnome otoku i u Liburnijskoj Istri, a iz Istre u Zagreb sklonio se dr. Matko Laginja.¹⁸²

I Rijeka i riječko područje gospodarski stagniraju, a o političkome radu ne može se ni govoriti – on ne postoji. No zato Supilo i drugi i u emigraciji nastavljaju s političkim i nacionalnim djelovanjem, ovaj put na široj, jugoslavenskoj razini, jer se opravdano smatralo da dolazi kraj Austro-Ugarskoj. No držalo se da je moguće nacionalno i državno ujedinjenje pojedinih njezinih naroda ili u skupini na temeljima propale Dualne Monarhije.¹⁸³ Tako je formiran Jugoslavenski odbor u emigraciji u kojem znatan utjecaj imaju upravo članovi s riječkog područja. Štoviše, drugi je predsjednik, nakon Trumbića, spomenuti Vrbničanin, dr. D. Trinajstić.¹⁸⁴ Započeli su i pregovori s Kr. Srbijom,¹⁸⁵ no ipak je osnovana zasebna Država Slovenaca, Hrvata i Srba sa sjedištem u Zagrebu, na teritoriju Austro-Ugarske, i to već u danima njezina konačnog raspadanja 1918. godine.¹⁸⁶

U međuvremenu započinju pripreme Kr. Italije za organizirani prelazak preko Jadrana, što hrvatski i drugi predstavnici nisu uzeli kao ozbiljnu prijetnju, iako je Supilo gotovo odmah otkrio rimske planove. Naime, kao što je poznato, Kr. Italija 1915. je godine tajnim Londonskim ugovorom s Britanijom, Francuskom i Rusijom napustila svoje višedesetljetne saveznike Njemačku i Austro-Ugarsku, te tada ušla u rat protiv njih.¹⁸⁷ Tim ugovorom Antanta je Italiji dala i znatna teritorijalna obećanja, pa tako i u odnosu na dijelove riječkoga područja, napose za

nje u Rijeci usp. Petar STRČIĆ, *Supilova politika u Rijeci (1900.-1914.) (s izborom osnovne literature)*, Rijeka, VIII, 1, Rijeka, 2003., str. 65-92.

¹⁸¹ P. Strčić, *Frano Supilo*, n. dj., str. 51-53.

¹⁸² M. i P. Strčić, n. dj., str. 40.

¹⁸³ Vidi: M. Gross, *Supilo i koalicija*, n. dj., str. 7-9; Dragovan ŠEPIĆ, *Frano Supilo. Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*, Zagreb, 1970., i *Supilo diplomat. Rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917. godine*, Zagreb, 1961.

¹⁸⁴ Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925.

¹⁸⁵ Pregovori su vođeni na Krfu, a rezultirali su *Krfskom deklaracijom*. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998., str. 41-44.

¹⁸⁶ Isto, str. 46.

¹⁸⁷ O tome: Ferdo ŠIŠIĆ, *Predratna politika Italije i postanak Londonskog pakta*, Split, 1933.

susjednu Istru. No, na iznenađenje, samu Rijeku Italija nije tražila, kako se moglo pretpostaviti; nije ju tražila zato što joj Rijeka bez Mađarske, a time i bez stvarnoga, plodnoga pangermanskoga zaleđa, nije trebala, a pogotovo pokraj svoje Venecije, Ankone i Barija te Trsta na istome Jadranu, kojeg je namjeravala dobiti. Stoga je Rijeka u Londonu 1915. g. ostavljena – Hrvatskoj.¹⁸⁸ Dakako, sve se, u suštini i nakraju, svelo na velikotalijanski nacionalni, pa nacionalistički odgovor na pitanje o budućnosti, pa tako i Rijeke. Iako je i ona postala dio Države SHS – i u Rijeci i u riječkome području osnovana su tijela te države, a pri središnjici za njih je bio zadužen Laginja¹⁸⁹ – snažno oživjela talijansko-talijanaška skupina oduševljeno je dočekala talijanski ratni brod u studenome 1918. godine, uz preuzimanje vlasti u gradu te skidanje hrvatskih i isticanje talijanskih zastava.¹⁹⁰ Ostalo je samo vrijeme priprema za definitivno preuzimanje grada, nakon D'Annunzijeve *interregnuma* sa svojom izrazitom, ne samo velikotalijanskom nacionalističkom već i rasističkom protofašističkom konfederacijom te „samostalnom“ Riječkom državom autonomaša Rikarda Zanelle.¹⁹¹ Rijeka je konačno pripala Italiji Rimskim ugovorima s Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca 1924. godine, u doba kada je talijanski nacionalizam već bio eskalirao u fašizam; granica je tim ugovorom postavljena na Rječini.¹⁹² A susjedna Liburnijska Istra i svi ostali Kvarnerski otoci – osim o. Krka – već su 1920. godine (Rapallskim ugovorom) ušli u sastav Italije.¹⁹³

U oba slučaja Kraljevina SHS – u koju je uklopljena Država SHS – odnosno njezina vladajuća velikosrpska struktura, otvoreno je pokazala da je ne zanimaju „rubna“ hrvatska i slovenska područja svoje Kraljevine; vrlo je zadovoljna već i onime što je dobila.¹⁹⁴ Velikotalijanski nacionalizam odmah izbija u prvi plan te se parlamentarna Kr. Italija i državnim sredstvima obrušava na „svoje“ Hrvate (i Slovence), u čemu je slijede i fašisti. Tako je stotinjak tisuća Hrvata i Slovenaca primorano na emigraciju, među njima i Hrvata iz Rijeke i riječkoga područja.

¹⁸⁸ Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb, 1960.; Petar STRČIĆ, *O nekim problemima Rijeke 1918.*, Jugoslavenski historijski časopis, VII, 3, Beograd, 1968., str. 123-133, i *Riječka svjetina u 1918. godini*, Dometi, I, 4-5, Rijeka, 1968., str. 111-122.

¹⁸⁹ Petar STRČIĆ, *Funkcioniranje Države SHS na primjeru otoka Krka*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 26, Zagreb, 1993., str. 255-262.

¹⁹⁰ *Povijest Rijeke*, n. dj.; I. Žic, *Kratka povijest*, n. dj., str. 130-131.

¹⁹¹ Ferdo ČULINOVIĆ, *Riječka država*, Zagreb, 1953.; Petar STRČIĆ, *Rijeka od 1918. do 1924.*, Društveno-politički uvjeti razvoja Rijeke od 1918. do 1924, Rijeka, 1980., str. 5-18; isti, *O Rijeci od 1918. do 1924.*, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja, 21, Ljubljana, 1981, str. 129-146; isti, *Fiume dal 1918 al 1924*, Quaderni, 6, Rovinj, 1982., str. 325-326.

¹⁹² *Povijest Rijeke*, n. dj., str. 292.

¹⁹³ P. Strčić, *Liburnijska Istra*, n. dj.

¹⁹⁴ Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1918*, Zagreb, 1920.

A Rijeka je, potom, sasvim zaboravljena – ona ubrzano propada, ali talijanski nacionalistički duh i praksa i dalje se održavaju vrlo živi.¹⁹⁵ Istodobno susjedni, prekorječinski Sušak, u Kraljevini SHS naglo gospodarski i politički oživljava; no tamo pak, uz hrvatske nacionalne skupine, dolaze do izražaja i jugoslavenske, pa i srpske, te se i nacionalizmi počinju sukobljavati. Dakako, u tome sudjeluje i hrvatski nacionalizam.

V.

Ovdje smo ukratko dali sliku hrvatskoga nacionalizma sa zasebnim osvrtom – kao primjerom – na nekadašnju Rijeku te na riječko područje, za koje je u XIX. st. karakteristično uspješno imperijalističko stajalište vladajuće strukture Mađara – da se Rijeka treba naći neposredno pod upravom Pešte. To je zagovarao i tanki gradski riječki vladajući, anacionalni sloj koji se tada pretvara u mađaronski ili ungareški, koji je u tome vidio gospodarski napredak grada. Za zamah gospodarstva trebalo je uložiti znatna novčana sredstva – u izgradnju same luke, osuvremenjivanje tehnike izgradnje brodova, izgradnju željezničke pruge koja bi povezala grad s unutrašnjošću i predstavljala alternativu cestovnom pravcu od Karlovca do mora. Dakako, pri svemu tome ta tanka, „patricijska“ vladajuća struktura gledala je u svemu samo svoj materijalni probitak, dok se o apsolutno većinskome hrvatskom stanovništvu, donjemu dijelu tadašnjega društva, nije vodilo računa. Daljnji razvoj političkih prilika doveo je u tadašnjoj Rijeci do pojave autonomaštva, ali i do razvoja hrvatskoga duha i hrvatskoga nacionalizma, koji će do snažnijega izražaja doći tek u XX. stoljeću.

Maja Polić

Croatian Nationalism in the 19th and at the Beginning of the 20th Century on the Example of Rijeka and the Wider Rijeka Area

Summary

The paper offers an insight into Croatian nationalism with a special emphasis on Rijeka and the wider Rijeka area of the time; characteristic for this area in the 19th century was the Hungarian imperialistic idea of placing Rijeka directly under the Budapest rule. This idea was supported by the minor but ruling anti-national social class, which became Unitarionist, since this promised the economic progress of the city, but also financial benefit for them. Significant financial sources had to be invested in the development of the economic sector

¹⁹⁵ Isto, str. 293.

– the building of the harbour; the modernisation of the ship-building technique; the building of the railways to connect the city with the continental part of the country, offering an alternative to the road traffic between Karlovac and the sea. The minor yet ruling patrician structure saw in everything only material benefit. Croatian population, which then represented the absolute majority, but also the lower part of the society, was not properly considered. We will show how further political development in Rijeka (only on the western bank of Rječina) led to the occurrence not only of autonomist views, but also of modern Croatian spirit and nationalism, both of which would become more pronounced in the 20th century, not earlier. Our intention is to present a survey of Croatian nationalism, using the example of Rijeka and the wider Rijeka area, which – in the 19th century – were of direct interest to the Hungarians. Hungarian economic class, which was prepared to invest a significant amount of funds into the city, played the crucial role in this respect. We will demonstrate the behaviour of the city-ruling anti-national social class, which turned to Unitarionist, seeing in it only material interest. Furthermore, the political situation in Rijeka changed, resulting in the occurrence of autonomist views, as well as the development of modern Croatian spirit and nationalism, will also be presented. To this aim, we will apply the critical historical method; the methods of analysis, synthesis and description; and the method of generalisation.

Keywords: Croatian nationalism; Rijeka; wider Rijeka area; 19th and 20th centuries.